

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
Π.Μ.Σ. ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ**

ΙΩΑΝΝΗΣ Σ. ΚΡΟΚΙΔΗΣ

**ΠΑΡΟΙΜΙΕΣ ΚΑΙ ΓΝΩΜΙΚΑ
ΣΤΙΣ ΤΡΑΓΩΔΙΕΣ ΤΟΥ ΣΕΝΕΚΑ**

ΕΠΟΠΤΗΣ: ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΕΛΕΝΗ ΧΟΥΛΙΑΡΑ-ΡΑΪΟΥ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2019

**ΠΑΡΟΙΜΙΕΣ ΚΑΙ ΓΝΩΜΙΚΑ
ΣΤΙΣ ΤΡΑΓΩΔΙΕΣ ΤΟΥ ΣΕΝΕΚΑ**

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2019

Faber est suae quisque fortunae.

Appius Claudius Caecus

(Sallustius, *Epistulae Ad Caesarem Senem De Republica* 1. 2)

Κάθε άνθρωπος είναι ο δημιουργός της μοίρας του.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	7
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	9-16
Α. Ο Γνωμικός λόγος από την αρχαία Ελλάδα μέχρι τον Σενέκα.....	9
Β. Ο Σενέκας και ο βίος του.....	11
Γ. Ο «φιλοσοφικός» κόσμος του Σενέκα	13
Δ. Το δραματικό έργο του φιλοσόφου	14
Ε. Η χρονολόγηση των τραγωδιών.....	15
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ	17-76
Γνωμικά ανά θεματικές κατηγορίες:	
Εξουσία-Βασιλείς.....	17
Έγκλημα-Ενοχή.....	27
Έπαινος.....	32
Ανθρώπινα Λάθη.....	32
Θάνατος.....	33
Ανθρώπινη Μοίρα-Τύχη.....	37
Δυστυχία-Συμφορές-Ανθρώπινος Πόνος.....	44
Έρωτας-Αγάπη.....	50
Νίκη-Πόλεμος.....	53
Ανθρώπινη Ζωή.....	55
Ευτυχία.....	57
Ομορφιά.....	58
Πρόσωπο.....	59
Γυναίκα.....	59
Αιδώς.....	60
Φόβος.....	60
Γονική Φροντίδα.....	62
Θέληση.....	62
Φήμη.....	62
Πίστη-Εμπιστοσύνη.....	62
Ταπεινότητα.....	63
Υποκρισία.....	63
Απληστία.....	63
Ανθρώπινες Πράξεις.....	63
Λογική.....	64
Ψυχή.....	64
Φύση.....	64
Ανάγκη.....	65
Οργή-Μίσος-Εκδίκηση.....	65

Ελπίδα.....	67
Κρίση.....	67
Νεότητα-Γήρας.....	67
Όπλα.....	68
Αρετή.....	69
Ανθρώπινες Επιλογές.....	69
Αλλαγή.....	70
Δουλεία.....	70
Φαυλότητα.....	71
Αλήθεια.....	71
Τιμή.....	71
Διάνοια.....	72
Υπεροψία.....	72
Ευσέβεια.....	72
Ενημερία.....	72
Γάμος.....	73
Ανδρεία.....	73
Δειλία.....	73
Σιωπή.....	73
Μνήμη.....	74
Ίαση.....	74
Μυστικά.....	74
Συγχώρεση.....	74
Ανθρώπινο Πνεύμα.....	75
Μέτρο.....	75
Δίκαιο-Νομοτέλεια.....	75
Χρόνος.....	76

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

77-90

Γνωμικά ανά θεματικές κατηγορίες:

Εξουσία-Βασιλείς.....	77
Έγκλημα-Ενοχή.....	78
Θάνατος.....	80
Ανθρώπινη Μοίρα-Τύχη.....	81
Δυστυχία-Συμφορές-Ανθρώπινος Πόνος.....	82
Έρωτας-Αγάπη.....	84
Ανθρώπινη Ζωή.....	85
Ευτυχία.....	85
Ομορφιά.....	86
Φόβος.....	86
Φήμη.....	86
Πίστη-Εμπιστοσύνη.....	87
Υποκρισία.....	87
Απληστία.....	87
Ακολασία.....	87
Ανθρώπινες Πράξεις.....	88

Οργή-Μίσος-Εκδίκηση.....	88
Νεότητα-Γήρας.....	89
Άνθρωπος.....	89
Αρετή.....	89
Ανθρώπινες Επιλογές.....	90
Γάμος.....	90
Μέτρο.....	90
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	91-102
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	103-106

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το θέμα της παρούσας μεταπτυχιακής διατριβής, που είναι ο παροιμιακός και γνωμικός λόγος στις τραγωδίες του Λεύκιου Ανναίου Σενέκα (Lucius Annaeus Seneca), μου υποδείχτηκε από την καθηγήτρια κ. Ελένη Χουλιαρά-Ραίου και τον ομότιμο καθηγητή κ. Δημήτριο Ράιο. Είχα τελειώσει σχεδόν τη σύνταξη της εργασίας, όταν μου επισημάνθηκε ότι το 2012 δημοσιεύτηκε η διδακτορική διατριβή της Pascale Paré-Rey, *Flores et acumina. Les sententiae dans les tragédies de Sénèque*, Paris. Χρειάστηκε έτσι να σταματήσω, έως ότου καταφέρω να αποκτήσω την προαναφερθείσα μελέτη. Η εξέταση της ως άνω διατριβής αποκάλυψε ότι η δική μου έρευνα είχε μεγαλύτερη έκταση, αφού εκτεινόταν και στις ψευδεπίγραφες τραγωδίες του Λατίνου δραματουργού (τις οποίες είχε εξαιρέσει από την έρευνά της η Pascale Paré-Rey) και επιπλέον είχε επισημάνει ορισμένες νέες περιπτώσεις γνωμικού λόγου στις γνήσιες τραγωδίες σε σχέση με τη συγκομιδή της γαλλικής διατριβής. Έτσι αποφασίστηκε η συνέχιση και ολοκλήρωση της μεταπτυχιακής διατριβής.

Η εργασία αναπτύσσεται σε τέσσερα κεφάλαια. Το πρώτο απαρτίζεται από πέντε ενότητες, με την πρώτη να παρουσιάζει πολύ σύντομα την πορεία των γνωμικών εκφράσεων μέσα στον χρόνο. Η δεύτερη θυμίζει βασικά στοιχεία από τον ιδιωτικό και τον δημόσιο βίο του Σενέκα. Η τρίτη ενότητα εξετάζει τις φιλοσοφικές απόψεις του Σενέκα και η τέταρτη παρουσιάζει περιληπτικά τις τραγωδίες του φιλοσόφου. Το πρώτο κεφάλαιο ολοκληρώνεται με την πέμπτη ενότητα, που εξετάζει τη χρονολόγηση των τραγωδιών με βάση τις απόψεις της σύγχρονης επιστημονικής κοινότητας.

Το δεύτερο κεφάλαιο εξετάζει τις γνωστές ήδη, αλλά και νέες γνωμικές φράσεις, που απαντούν στις θεωρούμενες ως γνήσιες τραγωδίες του Σενέκα. Για πρακτικούς λόγους οι γνωμικές φράσεις φέρουν αύξοντα αριθμό και ταξινομούνται με βάση το περιεχόμενό τους σε θεματικές κατηγορίες. Τα γνωμικά συνοδεύονται από νεοελληνική μετάφραση και ένα σύντομο σημείωμα, που υπενθυμίζει στον αναγνώστη τη θέση τους στην πλοκή κάθε τραγωδίας.

Στο τρίτο κεφάλαιο της εργασίας, παρουσιάζονται τα νέα γνωμικά, που αλιεύονται στις ψευδεπίγραφες τραγωδίες του Σενέκα. Όπως και στο δεύτερο κεφάλαιο, τα γνωμικά αυτά είναι αριθμημένα και ταξινομημένα σε θεματικές κατηγορίες και συνοδεύονται πάντα από νεοελληνική μετάφραση και ένα σύντομο σημείωμα. Για τη μετάφραση των γνωμικών χωρίων βοηθήθηκα από τις ξενόγλωσσες μεταφράσεις των Miller, Paré-Rey, Wilson, Slavitt και άλλων μεταφραστών, τους οποίους αναφέρω αναλυτικά στη βιβλιογραφία της εργασίας. Σημαντική επίσημη βοήθεια στη μελέτη της τραγωδίας *Phaedra*, στάθηκε το ομότιμο βιβλίο του ομότιμου καθηγητή Δ. Κ. Ραΐου, από το οποίο δανείστηκα τις μεταφράσεις των γνωμικών που εντόπισα στην ίδια τραγωδία.

Η εργασία ολοκληρώνεται με το κεφάλαιο των συμπερασμάτων, όπου παρουσιάζονται και αναλύονται σε πίνακες και τα πορίσματα της έρευνάς μας.

Κλείνοντας αυτόν τον πρόλογο θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την επιβλέπουσα καθηγήτρια κ. Ελένη Α. Χουλιαρά-Ραΐου για τις βιβλιογραφικές της υποδείξεις και τις συνεχείς συμβουλές, παρά τον μεγάλο φόρτο των διοικητικών και άλλων υποχρεώσεών της. Ευχαριστώ επίσης θερμά τον ομότιμο καθηγητή, κύριο Δημήτριο Κ. Ράιο, που συνέβαλε εξίσου στην

υπόδειξη της σχετικής βιβλιογραφίας, όπως και για τις συνεχείς συμβουλές και την πολύτιμη βοήθεια του σε όλα τα στάδια αυτής της εργασίας.

Κέρκυρα, Αύγουστος 2019

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Α. Ο γνωμικός λόγος από την αρχαία Ελλάδα ως τον Σενέκα

Με τον όρο γνωμικό¹ αναφερόμαστε σε μια φράση, που προβάλλει με τρόπο επιγραμματικό τις ηθικές αντιλήψεις, τις θρησκευτικές δοξασίες και τις γνώσεις, όχι μόνο ολόκληρων κοινωνικών ομάδων, αλλά και ολόκληρων λαών. Κάθε γνωμικό αναφέρεται σε μια γενικώς αποδεκτή αλήθεια και έχει ως στόχο, να κατευθύνει τον άνθρωπο σε μια ορθή και αρμονική ζωή, μακριά από λανθασμένες επιλογές και αστοχίες². Το σύνολο λοιπόν των γνωμικών φράσεων έχει διδακτικό χαρακτήρα, αποτελεί απόσταγμα μακράς ανθρώπινης εμπειρίας και προέρχεται από ιστορικά γεγονότα, λογοτεχνικά έργα, πρόσωπα και μύθους. Προσθέτουμε ότι ο όρος *γνωμικό* συγγενεύει σημασιολογικά με τους όρους: *ρήση*, *απόφθεγμα*, *αφορισμός* και *λόγιον*, ενώ κάθε απόπειρα διαχωρισμού σε επιμέρους κατηγορίες καθίσταται εξαιρετικά δύσκολη, αν όχι αδύνατη.

Τα πρώτα γνωμικά στον ελλαδικό χώρο απαντούν στην επική ποίηση, στα έργα δηλ. του Ομήρου και του Ησιόδου. Σε μια εποχή σαν κι αυτή, όπου κυριαρχεί το προφορικό στοιχείο, εμφανίζονται γνωμικά και παροιμίες που πηγάζουν από την καθημερινότητα της ζωής των ανθρώπων. Όσο για τη μετάδοση των γνωμικών της εποχής, αυτή στηρίζεται αποκλειστικά στη μνήμη των ομιλητών³, γεγονός που επιβάλλει από τότε τη σαφήνεια και την απλότητα του αποφθέγματος. Έπειτα, κατά τον 6ο αιώνα π. Χ., συναντούμε τους γνωστούς μύθους του Αισώπου που περιέχουν πλήθος φράσεων με γνωμικό χαρακτήρα και διδακτικό περιεχόμενο, αλλά και τα σπουδαία ρητά των επτά σοφών της αρχαίας Ελλάδας όπως: «μέτρον ἄριστον», «μηδέν ἄγαν» κτλ.

Στους αιώνες που ακολούθησαν και ιδιαίτερα τον 5ο με 4ο αιώνα π.Χ., ο γνωμικός λόγος προβάλλεται έντονα μέσα από τα έργα των μεγάλων τραγικών (Αισχύλου, Σοφοκλή, Ευριπίδη), αλλά και του μεγάλου κωμοδιογράφου Αριστοφάνη. Στον χώρο της φιλοσοφίας ο Σωκράτης, ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης, επιχειρούν μέσα από σύντομες συμβουλευτικές φράσεις, να γίνουν οδηγοί λύσεων στα προβλήματα της ανθρώπινης καθημερινότητας. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη (*Ρητορική* 1394a-b), η *γνώμη* (ή αλλιώς γνωμικό) είναι μια σύντομη απόφανση συμπερασματικού χαρακτήρα, που σχετίζεται με ανθρώπινες καθημερινές πράξεις και περιέχει μια γενικώς παραδεκτή αλήθεια. Στο πλαίσιο της *γνώμης* δύναται να υπάρχει ένας συλλογισμός που ονομάζεται *ένθύμημα*. Οι *γνώμαι* χωρίζονται σε 4 είδη: σε αυτές δηλαδή, που δεν χρειάζονται μια επεξηγηματική πρόταση (*επίλογον*) και αναφέρονται σε κάτι γνωστό ή προφανές, και σε αυτές που χρειάζονται επεξηγηματική πρόταση και αναφέρονται σε κάτι το αμφισβητούμενο ή το παράδοξο. Επίσης ο Αριστοτέλης, σύμφωνα με τον Διογένη τον Λαέρτιο, συνέταξε έναν κατάλογο παροιμιών και αποφθεγμάτων, που παρουσίαζαν τα ανθρώπινα ήθη και την καθημερινότητα της εποχής του. Στο σημείο αυτό οφείλουμε να επισημάνουμε ότι για τον Αριστοτέλη ορισμένες παροιμίες θεωρούντο και αποφθέγματα, γεγονός που δημιουργεί μια συχνή σύγχυση ανάμεσα στους όρους⁴. Μάλιστα οι στενές σχέσεις επικοινωνίας ανάμεσα

¹ E. Schuhmann (1995), σελ. 7.

² J. R. Stone (2005), σελ. xi.

³ J. R. Stone (2005), σελ. xi.

⁴ E. Ράιου-Χουλιαρά (2017), σελ. 68.

στη λόγια σοφία του γνωμικού και στη λαϊκή σοφία της παροιμίας καθιστούν συχνά παραπλανητικό ή πλασματικό, έναν ενδεχόμενο διαχωρισμό τους⁵.

Το παράδειγμα του Αριστοτέλη ακολούθησαν κατά την ελληνιστική περίοδο και άλλοι φιλόσοφοι, όπως ο Θεόφραστος και ο Κλέαρχος ο Σολεύς, οι οποίοι συνέγραψαν βιβλία με καθαρά παροιμιακό λόγο. Την ίδια περίοδο οι ρητορικοί λόγοι συνοδεύονταν συχνά από γνωμικά, που προσέδιδαν κύρος και κάλλος. Αυτό μάλιστα μαρτυρούν τα έργα του Λουκιανού και του Λιβάνιου. Επίσης μια σημαντική προσωπικότητα της περιόδου, ο Αριστοφάνης ο Βυζάντιος, συνέταξε έξι βιβλία γνωμικού περιεχομένου και επιχείρησε να τα ερμηνεύσει. Έπειτα, ο Δίδυμος από την Αλεξάνδρεια και ο Λουκίλλος από την Τάρρα, συνέβαλαν αποφασιστικά στη διάσωση παλαιών γνωμικών. Ο πρώτος κατάφερε και συγκέντρωσε 13 βιβλία γνωμικού λόγου και ο δεύτερος συνέλλεξε παλαιά γνωμικά που ανέρχονταν σε τρεις τόμους⁶. Αξίζει ακόμη να αναφερθούμε στον σπουδαίο κωμωδιογράφο Μένανδρο, οι *Γνώμαι Μονόστιχοι* του οποίου διασώζουν ανθολογημένα ορισμένα αρχαία και συνάμα πασίγνωστά γνωμικά, όπως: «Δρυός πεσούσης...», «...ού γάρ ἔρχεται μόνον» και άλλα.

Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο τα γνωμικά προσδιορίζονται με τον όρο *sententia -ae* και εκφράζουν συνήθως καθημερινές απόψεις, που πηγάζουν από την ψυχή του ομιλούντος προσώπου⁷. Ο δε όρος *sententia, -ae* προέρχεται από το λατινικό ρήμα *sentio*, που αποδίδεται στην ελληνική γλώσσα ως “αισθάνομαι”, “αντιλαμβάνομαι” και “γνωρίζω”. Επομένως, οι *sententiae* δεν αποτελούν τίποτε άλλο παρά προσωπικές απόψεις, που συνδέονται άρρηκτα με τον πνευματικό και συναισθηματικό υπόβαθρο του εκάστοτε εκφραστή τους.

Κατά τον δεύτερο προχριστιανικό αιώνα ο Ζηνόβιος, ο οποίος ήταν Έλληνας σοφιστής και κατοικούσε στη Ρώμη, συγκέντρωσε ένα απάνθισμα γνωμικών από τα βιβλία του Δίδυμου και του Λουκίλου. Την ίδια περίπου περίοδο, ο Άππιος Κλαύδιος, ο αποκαλούμενος “Τυφλός” (Caecus), γνωστός για την κατασκευή του πρώτου υδραγωγείου στη Ρώμη, αλλά και της Αππίας Οδού, συνέγραψε ένα βιβλίο με γνωμικές φράσεις, που έφερε τον τίτλο *Sententiae*⁸. Στα μετέπειτα χρόνια με την ανάπτυξη των τεχνών και των γραμμάτων στη Ρώμη, εμφανίζονται όπως είναι φυσικό, ένα πλήθος ρωμαϊκών γνωμικών, τα όποια είτε συγγενεύουν με αντίστοιχα ελληνικά είτε είναι εντελώς νέα.

Κατά τον 1ο αιώνα π.Χ. ο Γάιος Ιούλιος Καίσαρας πέρα από το ιστοριογραφικό του έργο, συγκέντρωσε επίσης μια συλλογή από αποφθέγματα, που έφερε τον τίτλο *Dicta collectanea* και δυστυχώς δεν διασώθηκε. Παρόλα αυτά διασώζονται στις μέρες μας γνωστές γνωμικές φράσεις του Καίσαρα, όπως: «*Alea iacta est*» (Suet. *Iul.* 32), «*Veni, vidi, vici*» (Suet. *Iul.* 37.2), «*Est rerum omnium magister usus*» (Caes. *Civ* II, 8) και αρκετές άλλες. Σημαντική επίσης για την ανάπτυξη του πρώιμου ρωμαϊκού γνωμικού λόγου, υπήρξε και συνεισφορά του επικού ποιητή Βιργιλίου. Ο ίδιος βαδίζοντας στα χνάρια του Ομήρου και του Ησιόδου, ενοφθάλμισε στα έργα του ένα μεγάλο πλήθος γνωμικών για τη ζωή και τον άνθρωπο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το γνωστό γνωμικό της *Αινειάδος*: «*Timeo Danaos et dona ferrentes*», που έχει μεταφραστεί στα ελληνικά ως «Φοβού τους Δαναούς και δώρα φέροντας», και ακούγεται ως τις μέρες μας (Verg. *Aen.* II, 49).

Παράλληλα στο αγνώστου ταυτότητας έργο *Rhetorica ad Herennium*, που χρονολογείται ca 80 π. Χ. με τον όρο γνωμικά (*sententiae*) ορίζονται σύντομες εκφράσεις που πηγάζουν από

⁵ A. Taylor (1981), σελ. 5-6.

⁶ P. Karagiorgos, (2015), σελ. viii.

⁷ Quint. *Inst.* VIII, 5, 1: *Sententiam veteres, quod animo sensissent, vocaverunt. Id cum est apud oratores frequentissimum, tum etiam in usu cotidiano quasdam reliquias habet.*

⁸ E. Rawson (1987), σελ. 86.

την καθημερινή ζωή. Οι εκφράσεις αυτές χωρίζονται σε 4 είδη: μονές ή διπλές με ή χωρίς επεξηγηματική πρόταση⁹. Επίσης κατά την περίοδο του 1^{ου} π.Χ. αιώνα, αξίζει να σταθούμε σε τέσσερις μεγάλες προσωπικότητες των ρωμαϊκών γραμμάτων: τον Κικέρωνα, τον Σαλλούστιο, τον Πουμπλίλιο Σύρο και τον Λίβιο, που διέσωσαν στα έργα τους, πληθώρα γνωμικών ρήσεων για τα ήθη και τον τρόπο ζωής των Ρωμαίων πολιτών. Ο Κικέρων μάλιστα υποστήριξε ότι ο όρος *sententia*, αποτελείται από το λεγόμενο (*dictum*) που πηγάζει από το ανθρώπινο μυαλό και από την ίδια τη γνώμη (*sententia*), που προϋποθέτει το στοιχείο της σκέψης¹⁰. Ας μη λησμονήσουμε ακόμη και τη σημαντική προσφορά του Πουμπλίλιου Σύρου. Στον ίδιο αποδίδεται ένα διασωθέν corpus με 700 *sententiae*, που είναι γραμμένες σε ιαμβικό και τροχαϊκό μέτρο. Ο Lyman¹¹ υποστηρίζει ότι οι *sententiae* του Σύρου, κέντρισαν τον ενδιαφέρον του Σενέκα και ορισμένες, αφού τροποποιήθηκαν, εντάχθηκαν στις επιστολές και στα έργα του φιλοσόφου. Επίσης αρκετά σημαντική για την ανάπτυξη του πρώιμου γνωμικού λόγου υπήρξε και η δράση του ελεγειακού ποιητή Οβιδίου. Μάλιστα τα περί έρωτος έργα και γνωμικά του ποιητή επηρέασαν πολλούς μεταγενέστερους ποιητές και ερευνητές.

Ύστερα, κατά τον 1^ο αιώνα μ.Χ. και στο πλαίσιο ενός ήδη αναπτυγμένου γνωμικού λόγου, δρα ο Λεύκιος Ανναίος Σενέκας, που επιχειρεί, μέσα από τη στωική φιλοσοφία και τις τραγωδίες του, να αναμορφώσει τη διεφθαρμένη ρωμαϊκή κοινωνία. Προκειμένου να επιτύχει σε αυτή του την προσπάθεια, συμβουλεύει τους πολίτες παραθέτοντας μια σειρά από γνωμικές εκφράσεις, τις οποίες θα εξετάσουμε ενδελεχώς στη συνέχεια της παρούσας μελέτης.

B. Ο Σενέκας και ο βίος του

Ο Λεύκιος Ανναίος Σενέκας (*Lucius Anneus Seneca*), γνωστός ως Σενέκας ο Νεότερος ή απλώς Σενέκας γεννήθηκε ανάμεσα στο 4^ο με 1^ο έτος π.Χ. στην πόλη Κόρδοβα της σημερινής Ισπανίας¹². Ο πατέρας του ήταν ο γνωστός συγγραφέας και ρήτορας Σενέκας ο Πρεσβύτερος και η μητέρα του ονομαζόταν Ελβία (*Helvia*). Σε νεαρή ηλικία ο Σενέκας μετακόμισε στη Ρώμη και ως πολίτης μιας υψηλής κοινωνικής τάξης διδάχθηκε ρητορική, φιλοσοφία και λογοτεχνία¹³. Επιπλέον μαθήτευσε δίπλα στον αλεξανδρινό και πυθαγόρειο φιλόσοφο Σωτίανα και στον στωικό φιλόσοφο Άτταλο¹⁴. Οι διδασκαλίες αυτές σε συνδυασμό με τη διδασκαλία του Παπίριου Φαβιανού οδηγούν όλο και περισσότερο τον νεαρό Σενέκα προς τον χώρο της φιλοσοφίας και των δογμάτων της. Όταν βέβαια ο ίδιος επιστρέφει από την Αίγυπτο στη Ρώμη (31 μ.Χ.), όπου είχε καταφύγει για λόγους υγείας, έχει προσχωρήσει πλέον στο δόγμα του Στωικισμού. Κατά τα πρώτα χρόνια του στη Ρώμη, ο Σενέκας μεσουρανάει στο χώρο της νομικής, καθώς ήταν γνωστή η μεγάλη ρητορική του δεινότητα και παράλληλα κερδίζει μια θέση στη Σύγκλητο. Φυσικά αυτή του η επιτυχία δεν έμεινε απαρατήρητη και ασχολίαστη, καθώς προκάλεσε το μίσος και τη ζήλεια του αυτοκράτορα Καλιγούλα. Όπως αναφέρει ο Δίων Κάσσιος (*Ρωμαϊκή Ιστορία* 59. 19), ο Καλιγούλας ενοχλήθηκε τόσο πολύ από την επιτυχία του Σενέκα, που έδωσε εντολή στον φιλόσοφο να αυτοκτονήσει. Τελικά ο αυτοκράτορας, αφού πληροφορήθηκε πως ο Σενέκας αντιμετωπίζει μια ανίατη και θανατηφόρα ασθένεια, αποφάσισε να εγκαταλείψει την απόπειρα εξόντωσης του φιλοσόφου¹⁵. Ο Σουητώνιος μάλιστα,

⁹ P. Paré-Rey (2012), σελ. 32.

¹⁰ Cic. *de Or.* II, 244: *In dicto autem ridiculum est id, quod verbi aut sententiae quodam acumine movetur.*

¹¹ D. Lyman (1856), σελ. x.

¹² T. Habinek (2014), σελ. 6.

¹³ T. Habinek (2014), σελ. 8.

¹⁴ Δ. Ράϊος (2013), σελ. 21-22.

¹⁵ Πρβλ. επίσης S. Braund (2015), σελ. 24.

προκειμένου να περιγράψει τον βίαιο χαρακτήρα και τις «παρανοϊκές» ενέργειες του Καλιγούλα, χρησιμοποιεί τη λέξη *monstro*, δηλαδή «τέρας» (Suet. *Cal.* 22). Το 41 μ.Χ. νέος αυτοκράτορας στέφεται ο Κλαύδιος, του οποίου η σύζυγος Μεσσαλίνα, σκευωρεί κατά του Σενέκα και καταφέρνει να εξορίσει τον φιλόσοφο, που εκτοπίζεται στην Κορσική. Παρά τη σκληρή αυτή εξέλιξη, ο Σενέκας αξιοποίησε το διάστημα αυτό συγγράφοντας διάφορα έργα. Ο Habinek¹⁶ στο σημείο αυτό υποστηρίζει ότι ο Σενέκας, όπως άλλωστε και οι πρότεροι εξορισμένοι συγγραφείς Κικέρων και Οβίδιος, επιχείρησε μέσω της λογοτεχνικής του παραγωγής να διατηρήσει μια πνευματική παρουσία στον χώρο της Ρώμης.

Τον επόμενο χρόνο, μετά τον θάνατο της Μεσσαλίνας, ο Κλαύδιος νυμφεύεται την Αγριππίνα (49 μ.Χ.) και ο Σενέκας ανακαλείται στη Ρώμη. Από το χρονικό αυτό σημείο και έπειτα ξεκινά μια σειρά μεγάλων επιτυχιών για τον φιλόσοφο. Αρχικά διορίζεται praetor για το έτος 50 μ.Χ. και παράλληλα γίνεται παιδαγωγός του νεαρού Νέρωνα. Ως παιδαγωγός του πρίγκιπα, ο Σενέκας¹⁷ πραγματώνει μια παλαιά πλατωνική και στωική ιδέα, δηλαδή την εκπαίδευση ενός βασιλέως-φιλοσόφου. Εξαιτίας της ιδιαίτερης σχέσης του με τον νεαρό Νέρωνα, βρήκε θέση στον στενό κύκλο της εξουσίας, τους 'φίλους του πρίγκιπα' (*amici principis*), όπως αυτοαποκαλείται συχνά ο Σενέκας¹⁸. Έτσι, όταν ο Νέρωνας στέφεται αυτοκράτωρ (54 μ.Χ.), το κύρος και η επιρροή του φιλοσόφου αυξάνονται σημαντικά. Από το 54 μ.Χ. και μετά ο Σενέκας δρα αρχικά ως σύμβουλος του αυτοκράτορα και το 56 μ.Χ. εκλέγεται ύπατος (consul). Σε συνεργασία μάλιστα με τον διοικητή της αυτοκρατορικής φρουράς Sextus Afranius Burrus ελέγχουν ουσιαστικά τη διοίκηση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και σε αυτούς οφείλονται τα πρώτα πέντε επιτυχημένα χρόνια της διακυβέρνησης του Νέρωνα, το λεγόμενο *quinquennium Neronis*¹⁹. Την περίοδο της διακυβέρνησης του Νέρωνα, ο Σενέκας απέκτησε τεράστια περιουσία που υπολογίζεται περίπου στο 1/10 ή 1/5 των ετήσιων εσόδων του Ρωμαϊκού Κράτους. Βασισμένος επίσης στη μεγάλη περιουσία του ο Σενέκας αρκετές φορές δρούσε ως πιστωτής, δανείζοντας χρηματικά ποσά με τόκο σε πολίτες που τα είχαν ανάγκη. Ο πλουτισμός αυτός του φιλοσόφου δεν έμεινε ασχολίαστος και έτσι το 58 μ.Χ. ο συγκλητικός Publius Suillius Rufus κατηγορήσε τον φιλόσοφο ότι με τα δάνεια που παρέχει, πλουτίζει εις βάρος των επαρχιών και ότι στην πραγματικότητα ενδιαφέρεται μόνο για το συμφέρον του, χωρίς να πρεσβεύει κάποιο είδος φιλοσοφίας. Μάλιστα ο Rufus²⁰ ανέφερε (Tac. *Ann.* 13. 42) ότι σε διάστημα τεσσάρων ετών και μέσω των δανείων, ο Σενέκας απέκτησε το ποσό των 300 εκατομμυρίων σηστερτίων. Πέρα από τις κατηγορίες για πλουτισμό, ο Rufus υποστήριξε ότι ο Σενέκας διατηρούσε ερωτικές σχέσεις με την Αγριππίνα²¹. Αυτή φυσικά η διαμάχη έπληξε αρκετά τη δημόσια εικόνα του Σενέκα και σίγουρα γέννησε υποψίες για τα μυθικά πλούτη του. Στα μετέπειτα χρόνια η επιρροή του Σενέκα επί του Νέρωνα μειώνεται σταδιακά και καταρρέει εντελώς, όταν ο Βούρρος (Burrus) δολοφονείται το 62 μ.Χ. Ύστερα από το γεγονός αυτό ο Σενέκας ζητά την άδεια του αυτοκράτορα, προκειμένου να αποσυρθεί από τον πολιτικό βίο. Μάλιστα ο Τάκιτος (*Ann.*

¹⁶T. Habinek (2014), σελ. 9.

¹⁷ Δ. Ράιος (2013), σελ. 23.

¹⁸ Στον Τάκιτο, ο Σενέκας παρουσιάζεται ανάμεσα στους στενούς φίλους του αυτοκράτορα. Το στοιχείο αυτό αποδεικνύεται και από τη φράση *seniores amici* (*Annales* 14, 54).

¹⁹ Σύμφωνα με τον καθηγητή Δ. Ράιο (2001, σελ. 170 και υποσημ. 421· 2013, σελ. 23) η ως άνω διατύπωση αποδίδεται από τον Aurelius Victor (*Lib.de Caesar.* 5, 1-4) και από τον *Epitomator* (5, 1-4) στον Τραϊανό και δηλώνει τη χρονική περίοδο των ετών 54-59 μ.Χ.

²⁰ S. Braund (2015), σελ. 21.

²¹ E. Wilson (2014), σελ. 130 και Tac. *Ann.* 13.42.3: *Illum domus eius adulterium fuisse.*

14, 53-56) αναφέρει πως ο φιλόσοφος επιχείρησε να αποσυρθεί από τη θέση του δύο φορές²², μία το 62 και μία το 64 μ.Χ. Τελικά ο Νέρων δεν επέτρεψε στον φιλόσοφο να αποσυρθεί και ο Σενέκας περιόρισε τις εμφανίσεις του στο παλάτι, θέλοντας να αποστασιοποιηθεί πλήρως, από την αυταρχική διακυβέρνηση του αυτοκράτορα. Μετά τη συνομωσία του Πείσωνα, ο Νέρων κατηγορεί ανοικτά τον Σενέκα για προδοσία και τον διατάζει να αυτοκτονήσει. Ο δεύτερος βάζει τέλος στη ζωή του στις 19 Απριλίου του 65 μ.Χ.²³

Γ. Ο φιλοσοφικός κόσμος του Σενέκα

Ο Σενέκας ήταν ιδιαίτερα επηρεασμένος από το φιλοσοφικό ρεύμα του Στωικισμού, στοιχείο που αντανακλάται έντονα και μέσα από το συγγραφικό του έργο. Ορισμένες φορές όμως δεν ακολουθεί απόλυτα τις στωικές ιδέες, καθώς τις αναπροσαρμόζει ανάλογα με τις συνθήκες και τις ανάγκες της ρωμαϊκής κοινωνίας. Σχετικά με το ζήτημα αυτό, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε, ότι ο φιλόσοφος βαδίζει στα ανανεωτικά χνάρια του Παναίτιου και του Ποσειδωνίου²⁴, καθώς επιχειρεί να αναγεννήσει τις στωικές ιδέες, εισάγοντας νέα στοιχεία από άλλα φιλοσοφικά δόγματα και κυρίως από την Επικούρεια Φιλοσοφία. Μάλιστα η επικούρεια επιρροή είναι εμφανέστατη στο επιστολικό κυρίως έργο του Σενέκα, όπου γίνονται συχνές αναφορές στον Επίκουρο και στη διδασκαλία του περί ηθικής²⁵. Επίσης ο Σενέκας φαίνεται να γνωρίζει καλά τα φιλοσοφικά δόγματα των προγενέστερων περιόδων, καθώς συχνά αξιοποιεί στα έργα του, τις φιλοσοφικές απόψεις του Ζήνωνος, του Κλεάνθη, του Χρύσιππου και του Ποσειδωνίου.

Ας αναφέρουμε τώρα κάποιες φιλοσοφικές απόψεις του Σενέκα, που απαντούν βέβαια και στις τραγωδίες του. Αρχικά ο άνθρωπος οφείλει να ακολουθεί πάντα τη λογική της φύσης και του σύμπαντος (*naturam sequere*). Οφείλει δηλαδή να ενεργεί με σφροσύνη και εγκράτεια απέναντι στα καθημερινά προβλήματα και στις συνεχείς προκλήσεις της μοίρας. Οι υπέρμετρες πολυτέλειες είναι περιττές για τον ανθρώπινο βίο και πρέπει να εκλείπουν, καθώς το μόνο που χρειάζεται ο άνθρωπος για να επιβιώσει, είναι νερό, τροφή κι ένα ασφαλές κατάλυμα. Η αγάπη, η φιλία, η ισότητα και η δικαιοσύνη, που εξομαλύνουν την ανθρώπινη συμβίωση, πρέπει να συνυπάρχουν σε κάθε κοινωνικό σύνολο. Έπειτα, ο θάνατος και οι συμφορές δεν πρέπει να προβληματίζουν καθόλου το ανθρώπινο γένος, καθώς είναι στοιχεία άνευ σημασίας. Ο θάνατος μάλιστα κατά τον Σενέκα έχει τον ρόλο του ελευθερωτή, καθώς αποδεσμεύει τον άνθρωπο από την τυραννική καταδυνάστευση της Τύχης²⁶. Σχετικά τώρα με το θέμα της εξουσίας, ο Σενέκας πιστεύει ότι ο ενάρτετος άρχων οφείλει να εξυπηρετεί το συμφέρον του

²² E. Asmis, S. Bartsch & M. Nussbaum (2012), σελ. ix.

²³ Ο Τάκιτος (*Ann.* 15.62-64) παρουσιάζει παραστατικά και με λεπτομέρειες την αυτοκτονία του φιλοσόφου και μάλιστα αναφέρει ότι και η γυναίκα του Σενέκα η Παυλίνα επιχείρησε να αυτοκτονήσει, όμως ο Νέρων για να μη γίνει μισητός, έδωσε εντολή να τη σώσουν και σταματήσουν την αιμορραγία από τις κομμένες φλέβες της. Επίσης ο Σενέκας εκτός από το κόψιμο των φλεβών του, ήπτε και ένα ισχυρό δηλητήριο, που χρησιμοποιούσαν στην Αθήνα. Έπειτα για να μην βασανίζεται περισσότερο, τον κουβάλησαν στον ατμόλουτρο, όπου πνίγηκε από τους ατμούς και ξεψύχησε. Το δε σώμα του αποτεφρώθηκε χωρίς επισημότητες, όπως άλλωστε επιθυμούσε και ο ίδιος. Βλ. Δ. Ράιο (³2015), σελ. 25-28.

²⁴ Στο πλαίσιο της ρωμαϊκής κοινωνίας, ο Παναίτιος και ο Ποσειδώνιος, επιχείρησαν να ανανεώσουν τη στωική φιλοσοφία και να την προσαρμόσουν καλύτερα στον ρωμαϊκό τρόπο ζωής. Εισηγάγαν έτσι στις απόψεις της Στοάς, ορισμένα φιλοσοφικά στοιχεία που προέρχονταν από τα έργα του Πλάτωνος και του Αριστοτέλη. Στις απόψεις των δύο προαναφερθέντων φιλοσόφων στηρίχτηκε και ο Σενέκας.

²⁵ J. Sellars (2013), σελ. 103-106.

²⁶ Δ. Ράιος (2013), σελ. 45-46.

κοινωνικού συνόλου και να υπερασπίζεται τους αδυνάμους. Το προσωπικό συμφέρον του εκάστοτε βασιλιά πρέπει να υποχωρεί απέναντι στο συμφέρον ολόκληρου του κοινωνικού συνόλου. Οι βασιλείς δεν πρέπει να εμπνέουν τον φόβο στους πολίτες, αλλά πρέπει να στέκονται κοντά στον λαό και να αφουγκράζονται τις ανάγκες της εκάστοτε κοινωνίας. Στο σημείο αυτό ας επισημάνουμε ότι οι φιλοσοφικοί στοχασμοί του Σενέκα έχουν καθαρά διδακτικό χαρακτήρα, καθώς επιχειρούν να επαναφέρουν τη διεφθαρμένη ρωμαϊκή κοινωνία στον δρόμο των χρηστών ηθών και της αρετής. Οι δε τραγωδίες του φιλοσόφου και οι χαρακτήρες των έργων του, αποτελούν μικρογραφίες της ρωμαϊκής κοινωνίας και των πολιτών της. Μέσα από την πλοκή των τραγωδιών, αποτυπώνεται η ρωμαϊκή καθημερινότητα και τα ακόλαστα ανθρώπινα πάθη, που γεννούν έντονους προβληματισμούς στους θεατές, και τους καλούν να αλλάξουν, τον κόσμο που τους περιβάλλει.

Δ. Το δραματικό έργο του φιλοσόφου

Το δραματικό έργο του Σενέκα ανέρχεται σε οχτώ «γνήσιες» τραγωδίες (*Thyestes, Medea, Troades, Phaedra, Agamemnon, Oedipus, Phoenissae, Hercules Furens*) και σε δύο «νόθες» (*Hercules Oetaeus* και *Octavia*). Αν εξαιρέσουμε την τραγωδία *Octavia* που χαρακτηρίζεται ως *fabula praetexta*²⁷ (δηλαδή τραγωδία με καθαρά ρωμαϊκό θέμα), οι υπόλοιπες τραγωδίες του φιλοσόφου χαρακτηρίζονται ως *fabulae crepidatae* ή *cothurnatae*²⁸, δηλαδή τραγωδίες με αρχαίο ελληνικό θέμα. Στο πλαίσιο μάλιστα της «*fabula crepidata*», ο Σενέκας εμπνέεται από τα έργα των μεγάλων τραγικών και αξιοποιεί στις τραγωδίες του ανάλογους μύθους. Σε αντίθεση όμως με τις αντίστοιχες ελληνικές, οι τραγωδίες του Σενέκα παρουσιάζουν κάποιες ιδιομορφίες, καθώς εύκολα διακρίνεται το έντονο ρητορικό στοιχείο, οι μεταφυσικές ανησυχίες και οι εκτενείς διηγήσεις των τραγικών προσώπων. Όσον αφορά το ρητορικό στοιχείο, ο Σενέκας ως συνεχιστής μιας παλαιάς παράδοσης που ξεκινάει από τον Έννιο, αρέσκειται στο να σκορπά γενναϊόδωρα στα κείμενά του σχήματα λόγου και άλλα «τεχνάσματα» του ρητορικού ύφους (συχνές ερωτήσεις, μεταφορές και υπερβολές)²⁹. Έντονες επίσης σε όλη την έκταση των τραγωδιών είναι και οι οπτικοακουστικές εκφράσεις που αναπαριστούν με ζωντάνια το ακτικείμενο της περιγραφής τους. Η αφήγηση τώρα, υπακούει σε μια αισθητική τάξη (*ordo*), που θυμίζει *en πολλοῖς* τις περιγραφές έργων τέχνης του Βιργιλίου³⁰. Ακόμη δεν πρέπει να παραλείψουμε τους συνεχείς δραματικούς μονολόγους, που μεταφέρουν στο κοινό τις σκέψεις και τους προβληματισμούς των ηρώων, αλλά και τα συχνά στοιχεία *baroque* (αντιθέσεις σκιάς-φωτός, αποκρουστικές περιγραφές κτλ). Μέσα από τους ήρωες των τραγωδιών του, ο Σενέκας εκφράζει διαχρονικές ανθρώπινες ανησυχίες και παρέχει συμβουλές για την επίλυση σοβαρών κοινωνικών ζητημάτων. Μάλιστα, διάφορα κοινωνικά ζητήματα όπως οι ανθρώπινες σχέσεις, η μοίρα, ο θάνατος, η εκδίκηση και ο έρωτας αποτελούν τους βασικούς πυλώνες της θεματικής πλοκής των τραγωδιών. Τέλος, ως προς το περιεχόμενό τους, οι τραγωδίες του Σενέκα σώζονται σχεδόν ολόκληρες, με εξαίρεση την τραγωδία *Phoenissae* που βρίσκεται σε αποσπασματική μορφή.

²⁷ G. Manuwald (2011), σελ. 140-141. Ο όρος *praetexta* ή *praetextata* οφείλει την ονομασία του στη ρωμαϊκή τήβεννο (*toga*), που φορούσαν οι Ρωμαίοι πολίτες ανάλογα με το αξίωμα και την ηλικία τους. Ο Οράτιος επίσης αναφέρει ότι η *praetexta* είναι ένα γνήσιο και σημαντικό ρωμαϊκό δράμα (Hor. *Ars P.* 285-288).

²⁸ G. Manuwald (2011), σελ. 133-134. Ο όρος *cothurnata* ή *crepidata* οφείλεται στην χρήση των κοθόρνων και των κρηπίδων κατά την εκτέλεση των θεατρικών παραστάσεων.

²⁹ Δ. Ράιος (2015), σελ. 70-71.

³⁰ Δ. Ράιος (2015), σελ. 71.

Ε. Η χρονολόγηση των τραγωδιών

Ως προς τη χρονολόγηση και την πατρότητα των τραγωδιών του Σενέκα, οι απόψεις της επιστημονικής κοινότητας δίστανται. Η έλλειψη μάλιστα, επαρκών ιστορικών τεκμηρίων προβληματίζει έντονα τη σύγχρονη έρευνα και καθιστά αδύνατη την ακριβή χρονολόγηση των έργων. Σύγχρονοι μελετητές μετά από μακρόχρονη έρευνα εντόπισαν τις δύο πρωιμότερες αναφορές στο δραματικό έργο του Σενέκα. Η πρώτη ήταν μια επιγραφή που έφερε το όνομα της λατινικής τραγωδίας *Agamemnon* και ήταν τοποθετημένη σε ένα οίκημα στην Πομπηία. Η παρούσα επιγραφή εικάζεται από τους αρχαιολόγους ότι είχε χαραχθεί πριν από την έκρηξη του Βεζούβιου (79 μ.Χ.)³¹. Η δεύτερη αναφορά στον Σενέκα και στο δραματικό του έργο, γίνεται μέσω του Κοϊντιλιανού (*Inst.* 8.3.31), ο οποίος ανακαλεί στη μνήμη του, ένα διάλογο του Σενέκα με τον Πομπόνιο τον Δεύτερο. Ο Σενέκας, κατά τη συνομιλία αυτή, αναφέρεται σε μια τραγωδία που έγραψε κατά τα νεανικά του χρόνια (*iuvenis admodum*). Οι δε μελετητές εικάζουν ότι η ως άνω τραγωδία πρέπει να γράφτηκε μετά το 51 μ.Χ. και την επιστροφή του Πομπονίου στη Ρώμη³².

Η νεότερη έρευνα επιχείρησε να χρονολογήσει τις τραγωδίες, μελετώντας τις υφολογικές και μετρικές ιδιαιτερότητες των έργων (όπως τα σημεία στίξης, τη βράχυνση του τελικού -ο, τις πειραματικές και πολυμετρικές ωδές στον *Αγαμέμνονα* και στον *Οιδίποδα*, τη χρήση του νοηματικού διασκελισμού και τη χαλαρότητα που χαρακτηρίζει τη σύνθεση των αναπαίστων στη *Φαίδρα*³³), ωστόσο το αποτέλεσμα και πάλι δεν δύναται να οδηγήσει σε μια ακριβή χρονολόγηση. Ο πιο γνωστός εκπρόσωπος της προαναφερθείσας έρευνας, ο καθηγητής J. Fitch³⁴, μελετώντας το δραματουργικό έργο του Σενέκα, το ενέταξε σε τρεις ομάδες. Η πρώτη ομάδα περιέχει τα έργα: *Agamemnon*, *Phaedra*, *Oedipus*, των οποίων η συγγραφή χρονολογείται, είτε κατά την Κλαυδιανή περίοδο είτε κατά το διάστημα της εξορίας του Σενέκα στην Κορσική. Η δεύτερη ομάδα περιέχει τα έργα: *Troades*, *Medea*, *Hercules Furens*, τα οποία χρονολογούνται πιθανότατα κατά το 54 μ.Χ., δηλαδή κατά το έτος θανάτου του Κλαυδίου. Η παρουσία μάλιστα παρόμοιων στίχων στην τραγωδία *Hercules Furens* και στο έργο *Apocolocyntosis*, οδήγησε τους ερευνητές στο να θεωρήσουν το 54 μ.Χ. ως την πιθανότερη ημερομηνία συγγραφής της προαναφερθείσας τραγωδίας. Ύστερα ακολουθεί η τρίτη ομάδα, που περιέχει τα έργα: *Thyestes* και *Phoenissae*, που χρονολογούνται γύρω στο 60 μ.Χ. Σύμφωνα μάλιστα με τον Nisbet³⁵, η τραγωδία *Phoenissae* ίσως αποτελεί το κύκνειο άσμα του Σενέκα, καθώς και οι τραγικοί ποιητές Ευριπίδης και Σοφοκλής επέλεξαν να ασχοληθούν με το αντίστοιχο μυθολογικό θέμα κατά τα τελευταία χρόνια του βίου τους. Σχετικά τώρα με τις τραγωδίες *Octavia* και *Hercules Oetaeus*, που χαρακτηρίζονται από τους σύγχρονους μελετητές ως ψευδεπίγραφες, η χρονολογία της συγγραφής τους τοποθετείται περίπου μετά τον θάνατο του Σενέκα. Ο Zwiernlein μάλιστα έχοντας ως γνώμονα ορισμένα γλωσσικά στοιχεία του *Hercules Oetaeus*, υποστηρίζει ότι το έργο πιθανότατα γράφτηκε κατά την εποχή του Γιουβενάλη³⁶.

Πέρα από τη χρονολόγηση με γνώμονα της υφολογικές και μετρικές ιδιαιτερότητες των τραγωδιών, υπήρξε τέλος μια μερίδα μελετητών που επιχείρησε να χρονολογήσει τις

³¹ E. Asmis, S. Bartsch & M. Nussbaum (2012), σελ. xx.

³² C. W. Marshall (2014), σελ. 37-38.

³³ J. G. Fitch (1981), σελ. 289-307.

³⁴ C. W. Marshall (2014), σελ. 38-40.

³⁵ R. G. M. Nisbet (1995), σελ. 309.

³⁶ R. Ferri (2003), σελ. 50-51.

τραγωδίες με γνώμονα την επισήμανση πιθανών υπαινιγμών κατά του Νέρωνος και της εξουσίας του. Οι μελετητές αυτοί κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι ορισμένες τραγωδίες, αν όχι όλες στο σύνολό τους, εντάσσονται στη δεκαετία του 60 μ.Χ.³⁷.

Ως προς τον χρόνο συγγραφής αξίζει ακόμη να επισημάνουμε ότι οι τραγωδίες μπορεί πιθανότατα να συντέθηκαν κατά τα πρωιμότερα χρόνια της ζωής του φιλοσόφου και με άλλους στόχους, και να ξαναδουλεύτηκαν κατά την τελευταία περίοδο της ζωής του Σενέκα, όταν ο τελευταίος πια διέθετε μεγαλύτερη φιλολογική, φιλοσοφική και πολιτική εμπειρία³⁸. Το αρνητικό μάλιστα και γεμάτο απογοήτευση κλίμα των τραγωδιών, ίσως να πηγάζει άμεσα από το συναισθηματικό κόσμο και τα προσωπικά βιώματα του Σενέκα, ιδιαίτερα κατά τα τελευταία χρόνια της εγκληματικής διακυβέρνησης του Νέρωνα.

³⁷ C. W. Marshall (2014), σελ. 38.

³⁸ Δ. Ράιος (2015), σελ. 65.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζονται γνωμικά από τις γνήσιες τραγωδίες του Σενέκα (*Thyestes, Troades, Medea, Phoenissae, Oedipus, Hercules Furens, Phaedra, Agamemnon*), αριθμημένα και ταξινομημένα σε θεματικές κατηγορίες. Επίσης ορισμένα γνωμικά, που δεν εντοπίστηκαν σε άλλες μελέτες και εξετάζονται για πρώτη φορά στην παρούσα εργασία, φέρουν δίπλα από την αριθμότη τους έναν αστερίσκο.

Εξουσία-Βασιλείς

Στην τραγωδία *Thyestes*, ο Ατρέας, μιλώντας προς τον ακόλουθό του (Satelles), λέγει για τη βασιλεία (στ. 205-207):

(1) Maximum hoc regni bonum est,
quod facta domini cogitur populus sui
tam ferre quam laudare.

M: “Αυτό είναι το μεγαλύτερο καλό της βασιλικής εξουσίας,
ο λαός αναγκάζεται και να υπομένει
τις πράξεις του αφέντη του και να τις επαινεί”.

Στον στ. 213 ο ακόλουθος υποστηρίζει:

(2) Rex uelit honesta: nemo non eadem uolet.

M: “Ο βασιλιάς ας θέλει το ‘σωστό’: όλοι θα θελήσουν το ίδιο”.

Στους επόμενους στίχους (214-215) ο Ατρέας απαντά λέγοντας:

(3) Ubicumque tantum honesta dominanti licent,
precario regnatur.

M: “Σε όποιο μέρος επιτρέπεται στον άρχοντα μόνο το ‘σωστό’,
η εξουσία είναι αβέβαιη”.

Ο Satelles ανταπαντά (στ. 215-217):

(4) Vbi non est pudor
nec cura iuris sanctitas pietas fides,
instabile regnum est.

M: “Όταν δεν υπάρχει ντροπή,
φροντίδα για το δίκαιο, ηθικότητα, ευσέβεια και πίστη,
η εξουσία είναι ασταθής”.

Ο Ατρέας επανέρχεται (στ. 218):

(5) Sanctitas pietas fides
priuata bona sunt; qua iuuat reges eant.

M: “Η ηθικότητα, η ευσέβεια και η πίστη
είναι καλές για τους κοινούς ανθρώπους.
Οι βασιλείς ας πορεύονται, όπου θέλουν”.

Στον στ. 247 ο Ατρέας αναφέρει για τους αυταρχικούς βασιλείς:

(6) Perimat tyrannus lenis: in regno meo
mors impetratur.

M: “Ο ήπιος τύραννος ας σκοτώνει: στο βασίλειό μου
ο θάνατος κερδίζεται με δυσκολία”.

Στους στ. 295-333 ο Ατρέας, προκειμένου να εκπληρώσει τα εκδικητικά του σχέδια, σκέφτεται να ζητήσει τη βοήθεια των παιδιών του. Μάλιστα στους στ. 312-313, αναφέρει την παρακάτω γνωμική φράση:

(7) Ut nemo doceat fraudis et sceleris uias,
regnum docebit.

M: “Κανένας δεν θα τους διδάξει τους δρόμους της απάτης και του εγκλήματος,
η βασιλική εξουσία θα τους διδάξει”.

Στους στ. 344-352, ο Χορός (Chorus) εκφράζει τη γνώμη του για το ποιόν ενός αληθινού βασιλέως:

(8*) Regem non faciunt opes,
non uestis Tyriae color,
non frontis nota regia,
non auro nitidae fores:
rex est qui posuit metus
et diri mala pectoris.
Quem non ambitio impotens
et numquam stabilis fauor
uulgi praecipitis mouet.

M: “Τον βασιλιά δεν τον κάνουν τα πλούτη, ούτε το πορφυρό χρώμα του ενδύματος, ούτε οι βασιλικές κορώνες στο μέτωπο, ούτε οι πόρτες που λαμπυρίζουν από το χρυσάφι. Βασιλιάς είναι αυτός, που δεν γνωρίζει φόβο και η καρδιά του είναι λεύτερη από κακές επιθυμίες. Αυτός που δεν τον κατευθύνει ούτε η άγρια φιλοδοξία του, ούτε και η ασταθής εύνοια του ευμετάβλητου όχλου”.

Στην ίδια τραγωδία (στ. 380) ο Χορός επισημαίνει για το θεσμό της βασιλείας:

(9) Mens regnum bona possidet.

M: “Ο συνετός νους εξασφαλίζει το βασίλειο”.

Στους στίχους 388-390, λίγο πριν την εμφάνιση του Θυέστη στη σκηνή, ο Χορός αναφέρεται στο ποιόν του ορθού βασιλέως λέγοντας:

(10) Rex est qui metuet nihil,
rex est qui cupiet nihil:
hoc regnum sibi quisque dat.

M: “Βασιλιάς είναι αυτός, που δεν φοβάται τίποτα,
Βασιλιάς είναι αυτός, που δεν επιθυμεί τίποτα:
Αυτό το βασίλειο προσφέρει ο καθένας στον εαυτό του”.

Στους στ. 443a-443b, μέσα από τη στιχομυθία του Τάνταλου με τον Θυέστη αναφέρονται τα παρακάτω γνωμικά:

(11) Tantalus: Summa est potestas.

M: “Η εξουσία είναι το καλύτερο (πράγμα)”.

(12) Thyestes: Nulla, si cupias nihil.

M: “Καθόλου, εάν δεν επιθυμείς κάτι”.

Στον στ. 444, ο Θυέστης προβάλλει μια άποψη με διαχρονικό χαρακτήρα:

(13) Non capit regnum duos.

M: “Η βασιλική εξουσία δεν «έχει χώρο» για δύο άτομα”.

Στον στ. 470, ο Θυέστης, απευθυνόμενος προς τον Τάνταλο, εκστομίζει το εξής γνωμικό για τη βασιλική εξουσία:

(14) Immane regnum est posse sine regno pati.

M: “Τεράστια είναι η βασιλική εξουσία που δεν στηρίζεται σε βασιλεία”.

Στους στ. 471-472, ο Τάνταλος απαντά στο παραπάνω γνωμικό λέγοντας:

**(15) Nec abnuendum est, si dat imperium deus.
nec appetendum est.**

M: “Δεν πρέπει να αρνηθούμε, αν ο θεός μας δώσει την εξουσία, ούτε και να πασχίζουμε γι’ αυτήν”.

Στον στ. 529, ο Ατρέας, προσποιούμενος ότι θέλει να μοιραστεί τη βασιλική εξουσία με τον Θυέστη, επισημαίνει στον δεύτερο το εξής:

(16) Habere regnum casus est, uirtus dare.

M: “Η βασιλική εξουσία αποκτιέται μέσω της Τύχης και μέσω της Αρετής παραδίδεται (σε κάποιον)”.

Στον στ. 612, ο Χορός αναφερόμενος στα βασίλεια δηλώνει:

(17) Omne sub regno grauiore regnum est.

M: “Κάθε βασίλειο υπόκειται σε ένα ισχυρότερο βασίλειο”.

Στην τραγωδία *Troades* (στ. 258-259), ο Αγαμέμνων (Agamemnon) έχοντας στο πλάι του, τον γιο του Αχιλλέα τον Πύρρο (Pyrrhus), προβαίνει σε ένα γνωμικό για την εξουσία λέγοντας:

(18) Violenta nemo imperia continuit diu, moderata durant.

M: “Κανένας δεν διατήρησε για μεγάλο διάστημα μια βίαιη εξουσία”, οι μετριοπαθείς διακυβερνήσεις διαρκούν”.

(Το παραπάνω γνωμικό φέρει ομοιότητες με τα γνωμικά 26 και 35.)

Στον στ. 327, ο Πύρρος, απευθυνόμενος προς τον Αγαμέμνονα, αποφαίνεται:

(19) Est regis alti spiritum regi dare.

M: “Είναι χαρακτηριστικό ενός μεγάλου βασιλιά το να χαρίζει τη ζωή σε άλλον βασιλιά”.

Έπειτα στον στ. 332 της ίδιας τραγωδίας, ο Αγαμέμνων λογομαχεί με τον Πύρρο σχετικά με την ενδεχόμενη θυσία της Πολυξένης, κόρης του Πριάμου. Ο πρώτος κατά τη στιχομυθία του με τον γιο του Αχιλλέα, εκφράζει την παρακάτω άποψη για τους βασιλείς:

(20) Praeferre patriam liberis regem decet.

M: “Ενας βασιλιάς οφείλει να προτιμά την πατρίδα από τα παιδιά του”.

Στον στ. 336, ο Αγαμέμνων δηλώνει:

(21) Minimum decet libere cui multum licet.

M: “Αυτός που έχει μεγάλη δύναμη οφείλει να ενεργεί όσο γίνεται λιγότερο κατά τις επιθυμίες του”.

Στην τραγωδία *Medea* και στον στ. 109, ο Χορός αναφέρεται στη βασιλική εξουσία λέγοντας:

(22) Rara est in dominos iusta licentia.

M: “Σπάνια η ελευθερία μας απέναντι στους άρχοντες παραμένει στα όρια του νόμου”.

Στον στ. 168, η Τροφός (Nutrix), συνομιλώντας με την εξοργισμένη Μήδεια (*Medea*), αναφέρει την εξής γνωμική φράση για τους βασιλείς:

(23) Rex est timendus.

M: “Ο βασιλιάς πρέπει να είναι φόβητρο”.

Έπειτα στην ίδια τραγωδία και συγκεκριμένα στον στ. 194, έχουμε μια στιχομυθία ανάμεσα στον Κρέοντα (*Creon*) και στη Μήδεια. Ο Κρέων αποφασίζει να εξορίσει τη Μήδεια και η ίδια, προκειμένου να απολογηθεί και να αναστρέψει την αρνητική εις βάρος της κατάσταση, του απαντά:

(24) Si iudicas, cognosce, si regnas, iube.

M: “Εάν κρίνεις, να μαθαίνεις, αν κυβερνάς, να διατάζεις”.

Το παραπάνω γνωμικό φέρει ομοιότητες με την εξής γνωμική φράση του Σόλωνα³⁹: *ἄρχε πρῶτον μαθὼν ἄρχεσθαι* (δηλαδή “Αν μάθεις να διοικείς, θα μάθεις να διοικείς”). Επίσης, ανάλογες ομοιότητες εντοπίζουμε και στη φράση: *τόν τε γὰρ μέλλοντα καλῶς ἄρχειν ἀρχθῆναι φασι δεῖν πρῶτον* (“Λένε ότι αυτός που πρόκειται να κυβερνήσει καλά, πρέπει πρώτα να μάθει να διοικείται από άλλους”), που εντοπίζεται στο έργο *Πολιτικά* του Αριστοτέλη και στον στ. 1333a του έβδομου βιβλίου.

Παρά τις έντονες προσπάθειες της Μήδειας, ο Κρέων είναι κάθετος στις απόψεις του και στον στ. 195 επισημαίνει το εξής:

(25) Aequum atque iniqum regis imperium feras.

M: “Δίκαιη ή άδικη η εξουσία των βασιλέων, να την υπομένεις”.

Αμέσως μετά στον στ. 196, η Μήδεια αγανακτισμένη με την ανένδοτη στάση του Κρέοντα, του υπενθυμίζει τον βραχύβιο χαρακτήρα μια άδικης εξουσίας:

(26) Iniqua numquam regna perpetuo manent.

M: “Μια άδικη εξουσία ποτέ δεν διατηρείται για πάντα”.

(Το παραπάνω γνωμικό φέρει ομοιότητες με τα γνωμικά 18 και 35)

Στους στ. 221-222, η Μήδεια δηλώνει:

(27) Confide regnis, cum leuis magnas opes
huc ferat et illuc casus.

M: “Εμπιστέψου τις βασιλικές εξουσίες, την ώρα που η ασταθής Τύχη μεταφέρει τον μεγάλο πλούτο εδώ και εκεί”.

³⁹ Ν. Πολίτης (1902), σελ. 563.

Έπειτα στους στίχους 222-225, η Μήδεια απευθυνόμενη και πάλι προς στον Κρέοντα, του υπενθυμίζει τα βασιλικά του καθήκοντα:

(28*) hoc reges habent
magnificum et ingens, nulla quod rapiat dies:
prodesse miseris, supplices fido lare
protegere.

M: “Αυτό είναι το μεγαλοπρεπές και τεράστιο καθήκον των βασιλέων, που καμιά μέρα δεν μπορεί να το αρπάξει: να μεριμνούν δηλαδή για τους δυστυχισμένους και να στεγάζουν τους ικέτες, παρέχοντάς τους άσυλο”.

Στον στ. 430, η Τροφός προσπαθεί να λογικέψει τη Μήδεια και να την αποτρέψει από ενδεχόμενα εκδικητικά σχέδια. Μάλιστα η Τροφός προειδοποιεί τη Μήδεια λέγοντας:

(29) Nemo potentes aggredi tutus potest.

M: “Κανείς δεν μπορεί με ασφάλεια να επιτεθεί στους ισχυρούς”.

Το παραπάνω γνωμικό μας παραπέμπει στη φράση: *τοῖς κρατοῦσι μὴ μάχου*, (δηλαδή “Μην πολεμήσεις τους κυβερνώντες”), που εντοπίζεται στην τραγωδία *Εκάβη* του Ευριπίδη (στ. 404).

Τέλος, ο αγγελιοφόρος τρέχοντας αναγγέλλει στον Χορό τη φοβερή καταστροφή που βρήκε το παλάτι και τη μεγάλη φωτιά που κατέκαψε τον Κρέοντα και την Κρέουσα. Σύσσωμος ο Χορός στον στ. 881 και μέσα σε κλίμα ταραχής, ρωτά την αιτία της μεγάλης συμφοράς και ο αγγελιοφόρος απαντά το εξής:

(30*) **Chorus:** Qua fraude capti? **Nuntius:** Qua solent reges capi: donis.

M: Χορός: “Με ποιο τέχνασμα αιχμαλωτίστηκαν;”

Αγγελιοφόρος: “Όπως συνήθως αιχμαλωτίζονται οι βασιλείς, δηλαδή με δώρα”.

Το παραπάνω γνωμικό μας παραπέμπει στην αντίστοιχη *Μήδεια* του Ευριπίδη και στον στ. 964: *πείθειν δῶρα καὶ θεοὺς λόγος*, δηλαδή “λένε ότι τα δώρα πείθουν ακόμα και θεούς”.

Συνεχίζουμε τώρα με την τραγωδία *Phoenissae* και την τέταρτη πράξη της (στ. 444-664), όπου ο Πολυνίκης αναφέρεται στη διαμάχη του με τον Ετεοκλή. Ο ίδιος αρνείται να παραδώσει το βασίλειο στον αδερφό του και προκειμένου να επισημάνει τη βαρύτητα των λεγομένων του, αναφέρει στον στ. 598:

(31) In servitutem cadere de regno grave est.

M: “Είναι βαρύ το να πέσεις από τη (βασιλική) εξουσία στη δουλεία”.

Στη συνέχεια της ίδια τραγωδίας (*Phoenissae*) και στους στ. 624-625, η Ιοκάστη (Jocasta), συνομιλώντας με τα παιδιά της, λέγει:

(32) Regna cum scelere omnibus
sunt exilis graviora.

M: “Η βασιλική εξουσία που κερδήθηκε με έγκλημα είναι χειρότερη από όλες τις εξορίες”.

Ύστερα στους στίχους 654-656, ο Ετεοκλής (Eteocles) αδιαφορεί για τον αν θα γίνει μισητός στον λαό και επιμένει ως προς την ανάληψη της βασιλικής εξουσίας, εκστομίζοντας το εξής γνωμικό:

(33) Regnare non vult esse qui invisus timet:
simul ista mundi conditor posuit deus,
odium atque regnum.

M: “Δεν επιθυμεί να κυβερνήσει, όποιος φοβάται να γίνει μισητός. Αυτά, που λες, ο θεός δημιουργός του κόσμου τα έβαλε μαζί, δηλαδή το μίσος και τη (βασιλική) εξουσία”.

Στον στ. 659, ο Ετεοκλής αναφέρεται στους βασιλείς λέγοντας:

(34) Qui uult amari, languida regnat manu.

M: “Αυτός που θέλει να αγαπηθεί, κυβερνά με ασθενικό χέρι”.

Προς το τέλος της τραγωδίας και συγκεκριμένα στον στ. 660, η Ιοκάστη (Iocasta) υπενθυμίζει στον Ετεοκλή ότι οι αυταρχικές εξουσίες δεν έχουν διάρκεια στον χρόνο:

(35) Invisa numquam imperia retinentur diu.

M: “Ποτε η μισητή (βασιλική) εξουσία δεν διατηρείται επί πολύ”.

Το παραπάνω γνωμικό φαίνεται να σχετίζεται έμμεσα με το εξής προγενέστερο γνωμικό του Θουκυδίδη (*Ιστορίες*, 2.53.2): *εφήμερα τά τε σώματα και τὰ χρήματα*, δηλαδή “η ζωή και ο πλούτος είναι πράγματα εφήμερα”. Ακόμη ο Σιμωνίδης ο Κείος είχε αναφέρει: *Οὐδὲν ἐν ἀνθρώποισι χρῆμα ἔμπεδον αἰεὶ*⁴⁰, δηλαδή “Κανένα πράγμα δεν μένει για πάντα σταθερό στους ανθρώπους”. (Επίσης βλ. τα γνωμικά 18 και 26.)

Τέλος, ο Ετεοκλής είναι αποφασισμένος με κάθε κόστος να γίνει βασιλιάς, αδιαφορεί για τις συνέπειες ενός ολέθριου πολέμου και στον στ. 664 δηλώνει:

(36) Imperia pretio quolibet constant bene.

M: “Η εξουσία, με όποια τιμή κι αν αποκτήθηκε, στοιχίζει φτηνά”.

Ένα παρόμοιο γνωμικό έχει διατυπωθεί και από τον σατιρικό ποιητή Γιουβενάλη με την εξής μορφή: *omnia Romae cum pretio*⁴¹, δηλαδή “όλα τα πράγματα στη Ρώμη έχουν την τιμή τους”.

Στην τραγωδία *Oedipus* και στους στ. 6-7, ο ομώνυμος ήρωας αναφέρει:

(37) Quisquamne regno gaudet? o fallax bonum,
quantum malorum fronte quam blanda tegis!

M: “Ποιος χαίρεται με τη βασιλική εξουσία; Ω, πόσο απατηλή (που είσαι), πόσες συμφορές κρύβεις κάτω από το ξέγνοιαστο μέτωπό σου!”

Στον στ. 242, ο Οιδίπους εκφράζει την παρακάτω άποψη για τους βασιλείς:

(38) Regi tuenda maxime regum est salus.

M: “Η σωτηρία ενός βασιλιά βρίσκεται ως επί το πλείστον στη σωτηρία άλλων βασιλέων”. (Βλ. επίσης το γνωμικό 19)

Στον στίχο 520, ο Κρέων έχοντας επιστρέψει από την τελετή νεκρομαντείας, συζητά με τον Οιδίποδα σχετικά με τον δολοφόνο του Λαΐου. Ο πρώτος, αναφερόμενος στον χαρακτήρα των βασιλιάδων, λέγει:

(39) Odere reges dicta quae dici iubent.

M: “Οι βασιλείς μισούν τα λόγια που είναι προϊόντα διαταγής”.

Στον στ. 523, ο Κρέων διστάζει να αποκαλύψει στον Οιδίποδα τα όσα συνέβησαν κατά την επίκληση του νεκρού Λαΐου. Η συμπεριφορά αυτή του Κρεόντα εξοργίζει τον Οιδίποδα και ο δεύτερος επισημαίνει το εξής:

⁴⁰ R. F. P. Brunck (1817), σελ. 128.

⁴¹ E. Strauss (1994), σελ. 1111.

(40) *Saepe vel lingua magis
regi atque regno muta libertas obest.*

M: “Συχνά η ελευθερία της σιωπής
βλάπτει τον βασιλιά και τη βασιλεία περισσότερο από τον λόγο”.

Επίσης στον στ. 527, ο Οιδίποδας, όντας συνάμα αγανακτισμένος με τη σιωπηρή στάση του Κρέοντα, συμπληρώνει:

(41) *Imperia solvit qui tacet iussus loqui.*

M: “Περιφρονεί την εξουσία, αυτός που, ενώ παίρνει διαταγή να μιλήσει,
παραμένει σιωπηλός”.

Στη συνέχεια της ίδιας τραγωδίας και στους στ. 682-684, ο Οιδίπους, συνομιλώντας με τον Κρέοντα, εκφράζει την άποψή του για το πως πρέπει να κυβερνά ένας βασιλιάς:

(42) *Certissima est regnare cupienti via
laudare modica et otium ac somnum loqui;
ab inquieto saepe simulatur quies.*

M: “Ο πιο βέβαιος δρόμος για όποιον επιθυμεί να βασιλεύει,
είναι να επαινεί την ταπεινή ζωή και να μιλά για διακοπές και ύπνο.
Συχνά ο ανήσυχος προσποιείται τον ήσυχο”.

Ο Κρέοντας στους στ. 530-658, αποκαλύπτει στον Οιδίποδα την τραγική αλήθεια και αναφέρει ότι ο λοιμός στην πόλη θα σταματήσει, μόνο αν ο δεύτερος εγκαταλείψει τον βασιλικό θρόνο και φύγει από τη Θήβα. Εν τέλει ο Οιδίποδας στους στ. 699-700 αρνείται να πιστέψει τα λόγια του Κρέοντα λέγοντας:

(43) *Dubia pro certis solent
timere reges.*

M: “Οι βασιλείς φοβούνται συνήθως θεωρώντας τα επισφαλή (γεγονότα) ως βέβαια”.

Έπειτα στους στ. 703-704, ο Οιδίπους πιστεύει ότι ένας βασιλιάς οφείλει να είναι ανεπηρέαστος από οποιαδήποτε κατάσταση και δηλώνει:

(44) *Odia qui nimium timet
regnare nescit: regna custodit metus.*

M: “Εκείνος που φοβάται υπερβολικά μη γίνει μισητός, δεν ξέρει να κυβερνά. Ο φόβος φρουρεί τη βασιλική εξουσία”.

Ο Κρέων στους στ. 705-706, απαντά με τη σειρά του στα λεγόμενα του Οιδίποδα και εκφράζει την παρακάτω άποψη:

(45) *Qui sceptrā duro saevus imperio regit,
timet timentes: metus in auctorem redit.*

M: “Όποιος βάνανσος (ηγέτης) κυβερνά με σκληρή εξουσία,
φοβάται τους φοβισμένους. Ο φόβος επιστρέφει στον δημιουργό του”.

Στον στ. 804, ο γέροντας Αγγελιοφόρος αναφέρει:

(46) *Regum superbam liberi astringunt fidem.*

M: “Τα τέκνα των βασιλέων ‘ενισχύουν’ την αλαζονική πίστη”.

Ας συνεχίσουμε τώρα με την τραγωδία *Hercules Furens*. Ο Λύκος (Lycus), έχοντας σφαγιάσει τον Κρέοντα και τους γιούς του και έχοντας κυριεύσει το βασίλειο, εκστομίζει στους στ. 340-345 το εξής γνωμικό για την εξουσία:

(47) Qui genus iactat suum.
aliena laudat, rapta sed trepida manu
sceptrata obtinentur; omnis in ferro est salus:
quod civibus tenere te invitis scias.
strictus tuetur ensis, alieno in loco
haut stabile regnum est.

M: “Αυτός που παινεύει τη γενιά του, επαινεί κάτι που ανήκει σε άλλους. Το κλεμμένο πάντως σκήπτρο το κρατά τρεμάμενο χέρι. Η μοναδική σωτηρία βρίσκεται στο ξίφος: (ο βασιλιάς) ξέρει ότι κρατά το σκήπτρο παρά τη θέληση των πολιτών. Το γυμνό σπαθί το διατηρεί, η σφετερισμένη εξουσία δεν είναι σταθερή”.

Στον στ. 353, ο Λύκος, παραθέτοντας μια συμβουλή για όποιον θέλει να κυβερνήσει, λέγει:

(48) Ars prima regni est posse ... invidiam pati.

M: “Η πρώτη ικανότητα, για να μπορεί κανείς να κυβερνήσει, είναι να υπομένει τον φθόνο”.

Στον 489, ο τύραννος υποστηρίζει επίσης για τους βασιλείς το εξής:

(49) Quod Iovi hoc regi licet.

M: “Αυτό που επιτρέπεται στον Δία, επιτρέπεται και στον βασιλιά”.

Στους στ. 489-510, η Μεγάρα αρνείται να παντρευτεί τον Λύκο και εκείνος οργισμένος, απειλεί με θάνατο την ίδια, τα παιδιά της και τον γέροντα Αμφιτρώωνα (Amphitryon). Ο δε Αμφιτρώων, αδιαφορώντας παντελώς για τον θάνατο, ζητά από τον Λύκο να πεθάνει πρώτος. Ωστόσο ο τύραννος (στ. 511-513) του απαντά:

(50*) Qui morte cunctos luere supplicium iubet
nescit tyrannus esse: diversa inroga;
miserum veta perire, felicem iube.

M: “Αυτός που επιβάλλει σε όλους τον θάνατο ως τιμωρία, δε γνωρίζει να είναι τύραννος· να επιβάλλεις διαφορετικές ποινές. Μην επιτρέψεις στον δυστυχή την εξόντωση και πρόσταξε τον χαρούμενο να πεθάνει”.

Στο χορικό άσμα των στ. 590-591, αναφέρεται το παρακάτω γνωμικό για τη βασιλική εξουσία:

(51) Quae vinci potuit regia carmine
Haec vinci poterit regia viribus.

M: “Αυτή η βασιλική εξουσία που μπορεί να νικηθεί από το τραγούδι, μπορεί να νικηθεί και από τη δύναμη”.

Μετά τη συζήτηση του Θησέα (Theseus) με τον γέροντα Αμφιτρώωνα για τον Κάτω Κόσμο και τα όσα συμβαίνουν εκεί (στ. 660 και εξής), ο πρώτος (στ. 745-746) συμβουλεύει τους βασιλείς λέγοντας:

(52) Sanguine humano abstine
quicumque regnas: scelera taxantur modo
maiore vestra.

M: “Να απέχετε από ανθρώπινο αίμα, οποιοι κι αν είστε κυβερνήτες. Τα εγκλήματά σας θα τιμωρηθούν με σκληρότερο τρόπο”.

Στους στ. 922-924, ο Ηρακλής, συνομιλώντας με τον Αμφιτρώνα, επισημαίνει:

(53) Victima haut ulla amplior
potest magisque optima mactari Iovi,
quam rex iniquus

M: “Καμιά θυσία πιο μεγάλη και πιο πλούσια
δεν θα μπορούσε να τιμήσει τον Δία,
από τη θυσία ενός άδικου βασιλέως”.

Ας εξετάσουμε τώρα την τραγωδία *Phaedra* και τον στ. 215, όπου η Τροφός (Nutrix) αναφερόμενη στους κυβερνώντες λέγει:

(54) Quod non potest vult posse qui nimium potest.

M: “Όσοι είναι παντοδύναμοι τα αδύνατα ζητούν”.

Το γνωμικό φέρει ομοιότητες με τη γνωστή αρχαιοελληνική παροιμία: *αδύνατα θηρᾶς* (“κυνηγᾶς ακατόρθωτα πράγματα”). Μάλιστα η παροιμία απαντά επίσης σε μια παρόμοια μορφή και στην τραγωδία *Αντιγόνη*⁴² του Σοφοκλή.

Επίσης η Τροφός, διστάζοντας να πλησιάσει τον νεαρό Ιππόλυτο (στ. 430), αναφέρει την παρακάτω γνωμική φράση:

(55) Malus est minister regii imperii pudor.

M: “Η ντροπή είναι κακός υπηρέτης της βασιλικής εξουσίας”.

Στους στ. 518-519, ο Ιππόλυτος δείχνει να αδιαφορεί πλήρως για την τρυφηλή ζωή των βασιλιάδων και μάλιστα υποστηρίζει:

(56) Sollicito bibunt
auro superbi.

M: “Τα ολόχρυσα ποτήρια απ’ όπου πίνουν οι ισχυροί είναι γεμάτα έγνοιες”.

Έπειτα στον στ. 619, η Φαίδρα, θεωρώντας ότι η εξουσία πρέπει να ασκείται αποκλειστικά από άνδρες, λέγει:

(57) Muliebre non est regna tutari urbium.

M: “Δεν είναι έργο ταιριαστό για ώμους γυναικείους η φύλαξη του θρόνου μιας πόλης”.

Στους στ. 981-984 της ίδια τραγωδίας (*Phaedra*), ο Χορός, προβαίνοντας σε ένα είδους σχόλιο αναφορικά με το ποιόν αυτών που ασκούν την εξουσία, εκφράζει την παρακάτω άποψη:

(58*) Vincit sanctos dira libido,
fraus sublimi regnat in aula.
tradere turpi fasces populus
gaudet, eosdem colit atque odit.

M: “Η αγνότης νικιέται από το άγριο ‘πάθος’, και η απάτη το θρόνο της στήνει στις αυλές των σκηπτούχων! Στο λαό δίνει πάντα χαρά να προσφέρει την εξουσία στους αισχροποιούς! Τους ίδιους λατρεύει και τους ίδιους μισεί!”

⁴² Πιο συγκεκριμένα στον στ. 92 η Ισμήνη κατά τη στιχομυθία της με την Αντιγόνη, αναφέρει το εξής: *Αρχήν δὲ θηρᾶν οὐ πρέπει τάμήχανα*, δηλαδή “απ’ την αρχή δεν πρέπει κανείς να κυνηγά πράγματα αδύνατα”.

Ας εξετάσουμε τώρα το χορικό άσμα της τραγωδίας *Agamemnon* και ειδικότερα τους στ. 56-61. Στο σημείο αυτό ο Χορός αναφέρεται στη μη ευνοϊκή τύχη των «καλών» διακυβερνήσεων λέγοντας:

(59*) O regnorum magnis fallax
Fortuna bonis, in praecipiti
dubioque locas nimis excelsos;
numquam placidam sceptrā quietem
certumve sui tenere diem;

M: “- Ω Τύχη που εξαπατάς τους βασιλείς με τα μεγάλα σου αγαθά, “τοποθετείς” τους κατέχοντες πολύ υψηλά αξιώματα άνδρες σε απότομους και αμφίβολους/ανασφαλείς τόπους. Ποτέ τα σκήπτρα των βασιλέων δεν διατήρησαν μια ειρηνική ηρεμία και μια ασφαλή μέρα”.

Στη συνέχεια της ίδιας τραγωδίας και στους στ. 73-76, ο Χορός θεωρεί ότι οι αυταρχικοί βασιλείς φοβούνται την οργή του λαού και μια πιθανή απώλεια την εξουσίας τους:

(60*) Metui cupiunt metuique timent,
non nox illis alma recessus
praebet tutos, non curarum
somnia domitor pectora solvit.

M: “Οι βασιλείς θέλουν να τους φοβούνται και νιώθουν φόβο άμα (ο λαός) τους φοβάται. Η ωφέλιμη νύκτα δεν τους προσφέρει διαφυγή. Ο ύπνος, ο δαμαστής των ανησυχιών, δεν ηρεμεί τα στήθη τους”.

Το προαναφερθέν γνωμικό ομοιάζει ως ένα βαθμό με το γνωμικό του Σόλωνα: *Ὁ πολλοῖς φοβερὸς ὢν πολλοὺς φοβείσθω*⁴³ (δηλαδή “Αυτός που για πολλούς είναι φόβητρο, φοβάται πολλούς”).

Ἐπειτα στους στ. 270-272, ο Αίγισθος (Aegisthus), προσπαθώντας να πείσει την Κλυταιμνήστρα (Clytemnestra) στο να δολοφονήσει τον σύζυγό της, επιχειρηματολογεί, μεταξύ άλλων:

(61*) Nobis maligni iudices, aequi sibi
id esse regni maximum pignus putant,
si quicquid aliis non licet solis licet.

M: “Οι βασιλείς, κακόβουλοι δικαστές απέναντί μας και δίκαιοι για τον εαυτό τους, θαρρούν ότι αυτό είναι το πιο μεγάλο προνόμιο της βασιλικής εξουσίας, εάν κάτι δεν επιτρέπεται σε άλλους, να επιτρέπεται σε αυτούς μόνο”.

Το παραπάνω γνωμικό φέρει ομοιότητες με την αρχαία ελληνική παροιμία: *Μωρῶ και βασιλεῖ νόμος ἄγραφος*⁴⁴ (δηλαδή “Για τον ανόητο και τον βασιλιά ο νόμος είναι άγραφος”).

Επίσης, ο Αίγισθος (στ. 280) είναι απόλυτα σίγουρος ότι ο Αγαμέμνων (Agamemnon) δεν θα συγχωρέσει τη μοιχεία της Κλυταιμνήστρας και μάλιστα δηλώνει το εξής:

(62) Ubi dominus odit fit nocens, non quaeritur.

M: “Όταν ο άρχοντας μισεί κάποιον, τον θεωρεί ένοχο, χωρίς καν να το εξακριβώσει”.

Στους στ. 282-283, ο Αίγισθος αναφέρεται στους βασιλείς λέγοντας:

⁴³ F. W. A. Mullach (1860), σελ. 220.

⁴⁴ A. Otto (1890), σελ. 299.

(63) Non dant exitum
repudia regum.

M: “Δεν υπάρχει διέξοδος για τους διωγμένους βασιλείς”.

Στον στ. 994 της ίδια τραγωδίας και ύστερα από τη δολοφονία του Αγαμέμνονα, η Ηλέκτρα, μέσα σε κλίμα βαθιάς οδύνης και θέλοντας να ανακουφιστεί από τον πόνο της πατρικής απώλειας, ζητά από τον Αίγισθο να τη σκοτώσει. Ο Αίγισθος όμως αρνείται και της απαντά στον στ. 995 ως εξής:

(64) Rudis est tyrannus morte qui poenam exigit.

M: “Άπειρος είναι ο μονάρχης που επιβάλλει ως τιμωρία τον θάνατο”.

Έγκλημα-Ενοχή

Ας εξετάσουμε τώρα την τραγωδία *Thyestes* και τους στ. 195-196, όπου ο Ατρέας επισημαίνει:

(65) Scelera non ulcisceris,
nisi uincis.

M: “Παίρνεις εκδίκηση για τα εγκλήματα, μόνο αν τα νικήσεις”.

Στον στ. 311 ο ακόλουθος, αναφερόμενος στο εκδικητικό σχέδιο του Ατρέα, δηλώνει:

(66) Saepe in magistrum scelera redierunt sua.

M: “Τα εγκλήματα συχνά επιστρέφουν πίσω στον δημιουργό τους”.

(Το ομοιάζει γνωμικό ομοιάζει με το γνωμικό 71.)

Έπειτα στην ίδια τραγωδία και στους στ. 451-453, ο Θυέστης, έχοντας επιστρέψει ρακένδυτος στις Μυκήνες, συνομιλεί με τον νεαρό γιο του, τον Τάνταλο, και αναφέρει:

(67) Scelera non intrans casas,
totusque mensa capitur angusta cibus;
venenum in auro bibitur expertus loquor.

M: “Τα εγκλήματα δεν μπαίνουν σε φτωχοκάλυβα και το ασφαλές φαγητό σερβίρεται σε στενό τραπέζι. Το δηλητήριο πίνεται σε χρυσό ποτήρι, μιλώ εκ πείρας”.

Στους στ. 1051, ο Θυέστης, έχοντας αντιληφθεί το αποτρόπαιο έγκλημα που έχει πραγματοποιηθεί, διερωτάται το εξής:

(68) Sceleris est aliquis modus?

M: “Υπάρχει κάποιο μέτρο στο έγκλημα;”

Στους στ. 1052-1053, ο Ατρέας, αμετανόητος για τη σφαγή των ανιψιών του, απαντά στο παραπάνω γνωμικό λέγοντας:

(69) Sceleri modus debetur ubi facias scelus,
non ubi reponas.

M: “Το έγκλημα πρέπει να έχει μέτρο, όταν το εκτελείς
και όχι όταν το ξεπληρώνεις”.

Στον στ. 1103, ο Θυέστης μέσα σε κλίμα απόγνωσης και βαθιάς οδύνης αναφέρει την εξής γνωμική φράση:

(70) Scelere quis pensat scelus?

M: “Ποιος διορθώνει το έγκλημα με έγκλημα;”

Στην τραγωδία *Troades* και στην αρχή της τέταρτης πράξης (στ. 861-870), η Ελένη (Helena) αναφέρει ότι θα επιχειρήσει να παραπλανήσει την Πολυξένη, μέσω ενός υποτιθέμενου γάμου με τον Πύρρο, και θα την οδηγήσει στον θάνατο. Πιο συγκεκριμένα στους στ. 870-871, η πρώτη, μιλώντας προς την Πολυξένη και θέλοντας να αποτινάξει κάθε ευθύνη από πάνω της, υποστηρίζει το εξής:

(71) Auctorem redit
sceleris coacti culpa.

M: “Η ευθύνη ενός αναγκαστικού εγκλήματος επιστρέφει στον ηθικό αυτουργό”.

(Βλ. τα γνωμικά 66 και 84)

Ας εξετάσουμε τώρα την τραγωδία *Medea*. Το έργο ξεκινά με τη Μήδεια εξοργισμένη, καθώς ο σύζυγος της Ιάσων ετοιμάζεται να παντρευτεί την Κρέουσα, κόρη του βασιλιά Κρέοντα της Κορίνθου. Η Μήδεια καταριέται τόσο τον Ιάσωνα όσο και όλη τη βασιλική οικογένεια και επιθυμεί τον αφανισμό τους. Η ίδια θέλει με κάθε τρόπο να εκδικηθεί τον Ιάσωνα και να επανορθώσει για τα παλαιά εγκλήματα, που διέπραξε προς όφελός του. Έτσι στον στ. 55 αναφέρει χαρακτηριστικά:

(72) Quae scelere parta est, scelere linquenda est domus.

M: “Το σπίτι που αποκτήθηκε με έγκλημα, πρέπει με έγκλημα να εγκαταλειφθεί”.

Το παραπάνω γνωμικό έχει εμφανείς ομοιότητες με το γνωμικό του Κικέρωνα: *Male parta male dilabuntur*⁴⁵, δηλαδή “Άσχημα χάνεται ό, τι άσχημα αποκτάται”. Βλ. επίσης τα γνωμικά 66 και 71.

Έπειτα στους στ. 285-291, η Μήδεια ζητά από τον Κρέοντα να δει τα παιδιά της για μια τελευταία φορά, όμως ο βασιλιάς της το αρνείται, καθώς αμφιβάλλει για τις αληθινές τις προθέσεις και φοβάται για ένα πιθανό έγκλημα. Παρόλο που μια ενδεχόμενη συνάντηση της Μήδειας με τα παιδιά της θα ήταν ολιγόλεπτη, ο Κρέων πιστεύει ότι σε αυτό το χρονικό διάστημα θα μπορούσαν να γίνουν εγκληματικές πράξεις και μάλιστα στον στ. 292 δηλώνει το εξής:

(73) Nullum ad nocendum tempus angustum est malis.

M: “Κανένα χρονικό διάστημα δεν θεωρείται μικρό για όσους θέλουν να κάνουν κακό”.

Στους στ. 500-501, η Μήδεια, συνομιλώντας με τον Ιάσωνα, εκφράζει μια ενδιαφέρουσα άποψη:

(74) Cui prodest scelus
is fecit.

M: “Όποιος επωφελείται από το έγκλημα, αυτός το έπραξε”.

Στον στ. 503, η Μήδεια εξοργισμένη με τη συμπεριφορά του Ιάσωνα λέγει:

(75) Tibi innocens sit quisquis est pro te nocens.

M: “Ας είναι αθώος όποιος για χάρη σου είναι ένοχος”.

Στον στ. 563, η ίδια αναφερόμενη στα παρελθοντικά, αλλά και στα μελλοντικά της εγκλήματα επισημαίνει:

⁴⁵ Cic. *Phil.* 2. 65

(76) Fructus est scelerum tibi
nullum scelus putare.

M: “Το φρούτο των εγκλημάτων σου είναι το να μην θεωρείς κανένα τους ως έγκλημα”.

Έπειτα η Μήδεια, οργανώνοντας τα αποτρόπαια σχέδιά της, αναφέρει στον στ. 901:

(77) Vindicta levis est quam ferunt purae manus.

M: “Έλαφριά είναι η ράβδος, την οποία κρατούν αγνά χέρια”.

Στην τραγωδία *Phoenissae* (στ. 443 και εξής), η Ιοκάστη φτάνει στο πεδίο της μάχης, γονατίζει ανάμεσα στον Πολυνίκη και στον Ετεοκλή και απευθυνόμενη προς τους γιους της, επιχειρεί να εμποδίσει τον επερχόμενο πόλεμο. Μάλιστα στους στ. 493-494, προκειμένου η ίδια να συμφιλιώσει τα παιδιά της και να ηρεμήσει τα πνεύματα, λέγει:

(78) Quotiens necesse est fallere aut falli a suis,
patiare potius ipse quam facias scelus.

M: “Όταν είναι αναγκαίο να εξαπατήσεις ή να εξαπατηθείς από τους δικούς σου ανθρώπους, είναι καλύτερο ο ίδιος να υπομείνεις, παρά να διαπράξεις την αδικία”.

Στην τραγωδία *Phoenissae* και στους στ. 632-633, η Ιοκάστη, μιλώντας προς τον Πολυνεϊκή και θέλοντας να αποτρέψει τον εμφύλιο σπαραγμό, επισημαίνει:

(79) Praemium incertum petis,
Certum scelus.

M: “Το έπαθλο που ζητάς είναι αβέβαιο,
το έγκλημα (όμως) βέβαιο”.

Στη τραγωδία *Oedipus* και στον στ. 18, διατυπώνεται από τον Οιδίποδα η παρακάτω γνωμική φράση:

(80) Est maius aliquod patre mactato nefas?

M: “Υπάρχει μεγαλύτερο ανοσιούργημα από την πατροκτονία?”

Στον στ. 686, ο Οιδίποδας θεωρεί ότι ο Κρέων επιχειρεί με τεχνάσματα να του κλέψει τον βασιλικό θρόνο. Μάλιστα, ο πρώτος υποστηρίζει το εξής:

(81) Aditum nocendi perfido praestat fides.

M: “Η εμπιστοσύνη παρέχει στους προδότες πρόσβαση στο έγκλημα”.

Στους στ. 701-702, ο Οιδίπους αναφέρει το παρακάτω γνωμικό για τα εγκλήματα:

(82) Quisquis in culpa fuit,
dimissus odit.

M: “Όποιος εγκλημάτισε,
σαν αφεθεί ελεύθερος, θα νιώθει μίσος”.

Στην τραγωδία *Hercules Furens* και στους στ. 251-253, ο γέροντας Αμφιτρύων αποφαίνεται:

(83) Prosperum ac felix scelus
virtus vocatur; sontibus parent boni.
ius est in armis, opprimit leges timor.

M: “Ευημερώντας το επιτυχημένο έγκλημα καλείται αρετή. Οι καλοί υπακούουν στους ένοχους. Το δίκαιο βρίσκεται στα όπλα, ο φόβος καταπιέζει τους νόμους”.

Στους στ. 735-736, ο Θησέας, έχοντας δει τους τιμωρημένους ανθρώπους στον Κάτω Κόσμο, εκφράζει την άποψή του για τις εγκληματικές πράξεις λέγοντας:

(84) Quod quisque fecit, patitur; auctorem scelus
repetit suoque premitur exemplo nocens.

M: “Το κακό που διέπραξε ο καθένας το υπομένει (ο ίδιος). Το έγκλημα αναζητεί τον αυτουργό του και ο ένοχος τιμωρείται με ποινές ανάλογα με το δικό του κρίμα”.

Το παραπάνω γνωμικό φέρει ανάλογες ομοιότητες με ένα γνωμικό του Οβιδίου, και πιο συγκεκριμένα: *vertit in auctores pondera vasta suos*⁴⁶: “τα πελώρια βάρη επιστρέφουν πίσω στους δημιουργούς τους”. (Βλ. επίσης τα γνωμικά 66 και 71.)

Ύστερα από τη μανία του Ηρακλή και τη δολοφονία των παιδιών και της γυναίκας του, ο Χορός (στ. 1098-1099) κάνει μια έμμεση αναφορά στον ήρωα λέγοντας:

(85) Proxima puris
sors est manibus nescire nefas.

M: “Το πιο κοντινό σημάδι της μοίρας για αυτόν που δεν γνωρίζει τα εγκλήματά του, βρίσκεται στα αγνά του χέρια”.

Στη συνέχεια της τραγωδίας (στ. 1138 και εξής), ο Ηρακλής συνέρχεται από τη φοβερή μανία, μαθαίνει τις φρικτές του πράξεις και επιθυμεί να αυτοκτονήσει. Μάλιστα στους στ. 1261-1262 ο ήρωας αναφέρει το εξής:

(86) Nemo polluto queat
animo mederi: morte sanandum est scelus.

M: “Κανένας δεν μπορεί να θεραπεύσει μια βρώμικη ψυχή, με τον θάνατο πρέπει να θεραπευθεί το έγκλημα”.

Στην τραγωδία *Phaedra* και στον στ. 161, η Τροφός, αναφερόμενη στις εγκληματικές πράξεις των ανθρώπων, επισημαίνει:

(87*) Negata magnis sceleribus semper fides.

M: “Τα μεγάλα εγκλήματα στερούνται πάντα τη σιγουριά της κάλυψης”.

Στον στ. 164, η Τροφός, αναφερόμενη στο αμάρτημα της μοιχείας, δηλώνει:

(88) Scelus aliqua tutum, nulla securum tulit.

M: “Κι αν κάποιες ένοχες γυναίκες γλίτωσαν την τιμωρία, καμιά τους δεν το πέτυχε δίχως να ταραχτεί η ψυχή της”.

Ακόμη στους στ. 427-429 της ίδια τραγωδίας, η Τροφός επιχειρεί για χάρη της Φαίδρας, να προσεγγίσει τον νεαρό Ιππόλυτο. Μάλιστα η ηλικιωμένη γυναίκα, αναφερόμενη στις δίκαιες και στις άδικες πράξεις των ανθρώπων, εκφράζει την εξής άποψη:

(89) Haud est facile mandatum scelus
audere, verum iussa qui regis timet,
deponat omne et pellat ex animo decus.

M: “Δεν είναι εύκολο πράγμα να τολμάς ένα κρίμα που σου έχουν άλλοι αναθέσει. Αλλά αν κάποιος φοβάται τους άνακτες ας πετάξει από πάνω του ‘νόμο και δίκιο’ και ας διώξει μακριά από την ψυχή του κάθε σκέψη τιμής”.

⁴⁶ O. *Fasti* 5.42.

Στον στ. 598, η Φαίδρα θεωρεί ότι αν παντρευτεί τον Ιππόλυτο, θα απαλλαγθεί από το άθλιο κρίμα της. Τη συγκεκριμένη άποψη μάλιστα, την ενισχύει με το παρακάτω γνωμικό:

(90) *Honesta quaedam scelera successus facit.*

M: “Η επιτυχία κάνει κάποια εγκλήματα να φαίνονται έντιμες πράξεις”.

Μετά την ερωτική εξομολόγηση της Φαίδρας προς τον Ιππόλυτο, η Τροφός στους στ. 719-735, προσπαθεί να καλύψει την ανήθικη πράξη της κυρίας της. Στο πλαίσιο αυτό, συμβουλεύει τη Φαίδρα να κατηγορήσει τον Ιππόλυτο για απόπειρα βιασμού και μάλιστα δηλώνει (στ. 721-722):

(91) *Scelere velandum est scelus:*

tutissimum est inferre, cum timeas, gradum.

M: “Το έγκλημα με έγκλημα πρέπει να ‘σκεπαστεί’.

Όταν φοβάσαι κάτι, το πιο ασφαλές είναι ν’ αρχίσεις ‘πρώτη’ την επίθεση”.

Στον στ. 735, η Τροφός, απευθυνόμενη προς τη Φαίδρα, επισημαίνει:

(92) *Mens impudicam facere, non casus, solet.*

M: “Η ένοχη διάνοια κάνει την άτιμη γυναίκα και όχι η ατυχία”.

Στην τραγωδία *Agamemnon* και στους στ. 79-86, ο Χορός κάνει μια αναφορά στις εγκληματικές πράξεις των βασιλέων λέγοντας:

(93*) *Iura pudorque*

et coniugii sacrata fides

fugiunt aulas; sequitur tristis

sanguinolenta Bellona manu

quaeque superbos urit Erinys,

nimias semper comitata domos,

quas in planum quaelibet hora

tulit ex alto.

M: “Οι νόμοι και η ντροπή και ιερή εμπιστοσύνη μεταξύ των συζύγων ‘φεύγει’ μακριά από τις (βασιλικές) αυλές. Η Μπελόνα με χέρι αιματοβαμμένο ακολουθεί και η Ερινύα που καταστρέφει τους αλαζόνες, συνοδεύει πάντα τα υπέρλαμπρα σπίτια, τα οποία ό,τι ώρα θέλει τα ρίχνει απ’ τα ψηλά στα χαμηλά”.

Στον στ. 115, ο Κλυταιμνήστρα αναφέρεται στα εγκλήματα λέγοντας:

(94) *Per scelera semper sceleribus tutum est iter.*

M: “Μέσω (άλλων) εγκλημάτων, ο δρόμος για τα εγκλήματα είναι πάντοτε ασφαλής”.

Στον στ. 147, η Τροφός, συνομιλώντας με την Κλυταιμνήστρα, δηλώνει για τη μοιχεία της δεύτερης:

(95) *Tuta est latetque culpa, si pateris, tua.*

M: “Το λάθος σου παραμένει ασφαλές και μυστικό, εάν έχεις υπομονή”.

Στον στ. 148, η Κλυταιμνήστρα απαντά στα λεγόμενα της Τροφού ως εξής:

(96) *Perlucet omne regiae vitium domus.*

M: “Κάθε έγκλημα ενός βασιλικού οίκου είναι ευδιάκριτο”.

Στον στ. 150, η Κλυταιμνήστρα εκφράζει την παρακάτω άποψη:

(97) Res est profecto stulta nequitiae modus.

M: “Είναι ανόητο πράγμα το να σταματήσεις στη μέση του εγκλήματος”.

Επειτα η Τροφός (στ. 151), με αφορμή την επερχόμενη δολοφονία του Αγαμέμνονα από την κυρία της, δηλώνει:

(98) Quod metuit auget qui scelus scelere obruit.

M: “Αυτός που καλύπτει το έγκλημα με έγκλημα, αυξάνει τον φόβο του”.

Στο στ. 307, η Κλυταιμνήστρα, αναφερόμενη στις ανόσιες πράξεις της, λέγει:

(99) Quae iuncta peccat debet et culpaefidem.

M: “Αυτή που αμαρτάνει μαζί με άλλον, οφείλει να πιστεύει στο έγκλημα”.

Έπαινος

Θα εξετάσουμε τώρα την τραγωδία *Thyestes* και τους στ. 207-208. Στο σημείο αυτό ο υπηρέτης (Satelles), συνομιλώντας με τον Ατρέα υποστηρίζει το εξής:

(100) Quos cogit metus

laudare, eosdem reddit inimicos metus.

M: “Αυτοί που εξαιτίας του φόβου αναγκάζονται να επαινέσουν (κάποιον), γίνονται μέσω του (ίδιου) φόβου εχθροί του επαινούντος”.

Το γνωμικό αυτό μας παραπέμπει στη γνωμική φράση του Αριστοτέλη (*Ρητορική*, 1381b 34): *οὐδείς γὰρ ὄν φοβεῖται φιλεῖ*, δηλαδή “κανένας δεν αγαπά αυτόν που του προκαλεί φόβο”.

Μάλιστα στους αμέσως επόμενους στίχους (209-210), ο υπηρέτης (Satelles) συμπληρώνει:

(101) At qui fauoris gloriam ueri petit,
animo magis quam uoce laudari uolet.

M: “Αυτός όμως που αναζητά τον πραγματικό έπαινο (των ανθρώπων), επιθυμεί τον έπαινο που πηγάζει περισσότερο από την ψυχή παρά από τον λόγο”.

Εν συνεχεία ο Ατρέας (στ. 211-212) απαντά στην παραπάνω άποψη του υπηρέτη λέγοντας:

(102) Laus uera et humili saepe contingit uiro,
non nisi potenti falsa. Quod nolunt uelint.

M: “Ο αληθινός έπαινος συχνά συμπίπτει με τους ταπεινούς άνδρες, ενώ ο ψεύτικος με τους ισχυρούς. Οι άνθρωποι καλούνται να επιδοκιμάσουν, αυτό που δεν τους αρέσει”.

Ανθρώπινα Λάθη

Στην τραγωδία *Thyestes*, ο υπηρέτης, θέλοντας να εναντιωθεί στα δολοφονικά σχέδια του κυρίου του, εκστομίζει στον στ. 219 το παρακάτω γνωμικό:

(103) Nefas nocere vel malo fratri puta.

M: “Θεώρησέ το ως ανουσιούργημα το να βλάψεις ακόμη κι έναν κακό αδερφό”.

Ας εξετάσουμε τώρα την τραγωδία *Troades* και τον στ. 250, όπου ο Αγαμέμνων (Agamemnon) συνομιλώντας με τον νεαρό Πύρρο αναφέρει το εξής:

(104) Iuvenile vitium est regere non posse impetum.

M: “Είναι νεανικό σφάλμα το να μην μπορείς να δαμάσεις το βίαιο στοιχείο σου”.

Στους στ. 290-291, ο Αγαμέμνων, θέλοντας να αναλάβει πλήρως την ευθύνη για την επερχόμενη θυσία της Πολυξένης, επισημαίνει:

(105) Qui non vetat peccare, cum possit, jubet.

M: “Εκείνος που ενώ δύναται, δεν απαγορεύει την αμαρτία, τη διαπράττει”.

Έπειτα στην τραγωδία *Hercules Furens* και στους στ. 1237-1238, κατά τη συνομιλία του γέροντα Αμφιτρώνα με τον πενθόντα Ηρακλή αναφέρονται τα εξής γνωμικά:

(106) **Amphitryon:** Quis nomen usquam sceleris errori addidit?

M: “Ποιος οπουδήποτε θεώρησε το σφάλμα ως έγκλημα;”

(107) **Hercules:** Saepe error ingens sederis obtinuit locum.

M: “Συχνά το τεράστιο σφάλμα λαμβάνει τη θέση της ενοχής”.

Ας εξετάσουμε τώρα την τραγωδία *Agamemnon* και τους στ. 241-243, όπου η Κλυταιμνήστρα (Clytemnestra) αισθάνεται αναποφάσιστη για τον αν θα πρέπει να εκδικηθεί τον σύζυγό της και έχει αρχικά κάποιους ενδοιασμούς. Συνομιλώντας μάλιστα με τον Αίγισθο, η ίδια επισημαίνει:

(108) Sed nunc casta repetatur fides,
nam sera numquam est ad bonos mores via:
quem paenitet peccasse paene est innocens.

M: “Αλλά τώρα η αγνή πίστη ας αποκατασταθεί,
ποτέ δεν είναι αργά για να βαδίσουμε στον δρόμο των καλών ηθών,
αυτός που μετανοεί για το λάθος του είναι σχεδόν αθώος”.

Θάνατος

Στην τραγωδία *Thyestes* και στους στ. 401-403, ο Χορός εκφράζει μια ενδιαφέρουσα άποψη για τον θάνατο λέγοντας:

(109) Illi mors gravis incubat
qui, notus nimis omnibus,
ignotus moritur sibi.

M: “Είναι βαρύς ο θάνατος για αυτόν,
που, μολονότι είναι πασίγνωστος σε όλους,
πεθαίνει χωρίς να γνωρίζει τον εαυτό του”.

Ας μελετήσουμε τώρα την τραγωδία *Troades* και τον στ. 329. Στο σημείο αυτό ο Πύρρος (Pyrrhus), συνομιλώντας με τον Αγαμέμνονα, θεωρεί ότι ο θάνατος ελευθερώνει τον δυστυχισμένο άνθρωπο. Πιο συγκεκριμένα ο γιος του Αχιλλέα δηλώνει:

(110) Mortem misericors saepe pro vita dabit.

M: “Αυτός που δείχνει έλεος, αντί για ζωή, προσφέρει συχνά θάνατο”.

Στην ίδια τραγωδία και μετά την εμφάνιση του μάντη Κάλχα (στ. 353 και εξής), ο Χορός, αναφερόμενος έμμεσα στον μελλοντικό θάνατο της Πολυξένης και του Αστυάνακτα, υποστηρίζει στους στ. 397-398 το εξής:

(111*) Post mortem nihil est ipsaque mors nihil,
velocis spatii meta novissima.

M: “Μετά θάνατον δεν υπάρχει τίποτα και ο ίδιος ο θάνατος είναι ένα τίποτα,

η τελική γραμμή τερματισμού μια γρήγορης διαδρομής”.

Το παραπάνω γνωμικό αντανακλά έντονα τη φιλοσοφία του Επίκουρου, καθώς και ο ίδιος είχε δηλώσει το εξής: *Ὁ θάνατος οὐδὲν πρὸς ἡμᾶς· τὸ γὰρ διαλυθὲν ἀναισθητεῖ, τὸ δ’ ἀναισθητοῦν οὐδὲν πρὸς ἡμᾶς*⁴⁷, δηλαδή “ο θάνατος δεν είναι τίποτε για εμάς, διότι αυτό που έχει αποσυντεθεί δεν αισθάνεται και αυτό που δεν αισθάνεται δεν είναι τίποτε για εμάς”.

Επίσης, ο Χορός (στ. 401-402) αναφέρει κάποια επιπλέον στοιχεία για τον θάνατο:

(112) *Mors individua est, noxia corpori
nec parcens animae.*

M: “Ο θάνατος είναι αδιαίρετος, επιζήμιος για το σώμα και ‘αδιάφορος’ ως προς την ψυχή”.

Στους στ. 407-408 του χορικού άσματος εκφράζεται η εξής άποψη για τον θάνατο:

(113) *Quaeris quo iaceas post obitum loco?
quo non nata iacent.*

M: “Ρωτάς σε ποιον τόπο βρίσκεσαι μετά τον θάνατο;
Σε αυτόν που βρίσκονται όσοι δεν έχουν γεννηθεί”.

Στον στ. 574, η Ανδρομάχη, αδιαφορώντας παντελώς για τον θάνατο, λέγει:

(114) *Tuta est, perire quae potest debet cupit.*

M: “Είναι ασφαλής αυτή, που μπορεί, οφείλει και επιθυμεί να πεθάνει”.

Στον στ. 575, ο Οδυσσεάς απαντά στα λεγόμενα της Ανδρομάχης ως εξής:

(115) *Magnifica verba mors prope admota excutit.*

M: “Όταν ο θάνατος είναι κοντά, προκαλεί όμορφα λόγια”.

Στην ίδια τραγωδία (*Troades*) και στον στ. 869, η Ελένη χωρίς να γίνει αντιληπτή από την Πολυξένη, αναφέρεται στον επερχόμενο θάνατο της δεύτερης:

(116) *Optanda mors est sine metu mortis mori.*

M: “Το να πεθάνεις δίχως τον φόβο του θανάτου είναι (κάτι) το επιθυμητό”.

Έπειτα η Ανδρομάχη στον στ. 954, λέγει για τον θάνατο και τους δυστυχημένους ανθρώπους:

(117) *Prima mors miseros fugit.*

M: “Πρώτος ο θάνατος αποφεύγει τους δυστυχημένους”.

Στην τραγωδία *Medea* και στον στ. 428, η Μήδεια αναφέρεται στον θάνατο λέγοντας:

(118) *Trahere, cum pereas, libet.*

M: “Είναι ευχάριστο, όταν χάνεσαι, να τραβάς τους άλλους μαζί σου”.

Στην τραγωδία *Phoenissae* (στ. 1-319) ο Οιδίπους έχοντας εξορύξει τους οφθαλμούς του, περιφέρεται αυτοεξόριστος με τη συνοδεία της Αντιγόνης. Μάλιστα στους στ. 98-102, ο ίδιος, ευρισκόμενος μέσα σε κλίμα βαθιάς οδύνης, δηλώνει:

(119) *Qui cogit mori*

Nolentem, in aequo est, quique properantem impedit.

⁴⁷ Η παραπάνω φράση του Επίκουρου αναφέρεται από τον Διογένη τον Λαέρτιο, στο Ι' Βιβλίο του έργου *Βίοι Φιλοσόφων* και συγκεκριμένα στην παράγραφο 139 II.

Occidere est, uetare cupientem mori.
Nec tamen in aequo est: alterum grauius reor:
Malo imperari, quam eripi mortem mihi.

M: “Αυτός που αναγκάζει να πεθάνει αυτόν που δεν θέλει (να πεθάνει), είναι σαν να στερεί τον θάνατο από αυτόν που τον επιθυμεί. Το να απαγορεύεις τον θάνατο σε αυτόν που τον επιθυμεί, είναι σαν να τον σκοτώνεις. Αλλά δεν είναι το ίδιο πράγμα: το δεύτερο είναι χειρότερο. Προτιμώ να διαταχτεί ο θάνατός μου, παρά να τον ‘αρπάξουν’ από μένα”.

Στους στ. 152-153, ο Οιδίπους συμπληρώνει:

(120) Eripere vitam nemo non homini, potest,
at nemo mortem; mille ad hanc aditus patent.

M: “Ο καθένας μπορεί να αρπάξει τη ζωή του ανθρώπου, μα κανείς τον θάνατο. Χίλιες πόρτες για αυτόν είναι ανοιχτές”.

(Το παραπάνω γνωμικό φέρει ομοιότητες με τα γνωμικά 127 και 129.)

Έπειτα στους στ. 197-199, η Αντιγόνη (Antigone), απευθυνόμενη προς τον πατέρα της, λέγει:

(121) Nemo contempsit mori
qui concupivit, cuius haut ultra mala
exire possunt, in loco tuto est situs.

M: “Κανένας δεν περιφρονεί τον θάνατο, εφόσον επιθυμεί να πεθάνει. Εκείνος δηλαδή, που οι συμφορές του δεν μπορούν να ‘πάνε’ παραπέρα, βρίσκεται σε ασφαλές μέρος”.

Ένα παρόμοιο γνωμικό εντοπίζεται και στον Διονύσιο Κάτωνα με την εξής μορφή: *non metuit mortem, qui scit contempnere vitam*⁴⁸, δηλαδή “δεν φοβάται τον θάνατο, αυτός που ξέρει να μισεί τη ζωή”.

Στην τραγωδία *Oedipus*, ο αγγελιοφόρος (Nuntius) υποστηρίζει στον στ. 934 το εξής:

(122*) Mors innocentem sola Fortunae eripit.

M: “Μόνο ο θάνατος αποσπά τον αθώο από την (κακή) Τύχη”.

Στην τραγωδία *Hercules Furens* και στον στ. 426, η Μεγάρα, (Megara) συνομιλώντας με τον τύραννο Λύκο, αναφέρει το παρακάτω γνωμικό:

(123) Cogi qui potest nescit mori.

M: “Αυτός που εξαναγκάζεται να πεθάνει, δεν ξέρει το πως να πεθάνει”.

Στην ίδια τραγωδία και στους στ. 865-866, ο Χορός αναφέρεται στον θάνατο λέγοντας:

(124) Nemo ad id sero venit, unde numquam.
cum semel venit, potuit reverti.

M: “Κανένας δεν πηγαίνει πολύ αργά σε εκείνον τον τόπο, όπου σαν φτάσει μια φορά, ποτέ δεν μπορεί να επιστρέψει”.

Επίσης στους στ. 870-872, ο Χορός συμπληρώνει:

(125) Tibi crescit omne,
et quod occasus videt et quod ortus
- parce venturis - tibi, mors, paramur

⁴⁸ J. Stone (2005), σελ. 76.

M: “Για εσένα, όλα τα πράγματα μεγαλώνουν, και αυτά που βλέπει η ανατολή και και αυτά (που βλέπει) η δύση – δείξε, Θάνατε, έλεος στους μελλοθάνατους –, για σένα ετοιμαζόμαστε”.

Ας εξετάσουμε τώρα την τραγωδία *Phaedra* και τα λόγια της Τροφού στον στ. 139. Η ίδια θεωρεί ότι ο θάνατος για τους ταλαιπωρημένους και ηλικιωμένους ανθρώπους έχει τον ρόλο του ελευθερωτή. Πιο συγκεκριμένα δηλώνει:

(126) Fortem facit vicina libertas senem.

M: “Η ελευθερία που είναι κοντά κάνει τον γέροντα δυνατό”.

Στη συνέχεια της ίδια τραγωδίας και στους στ. 265-266, η Φαίδρα (*Phaedra*), βλέποντας ότι η παράφορος έρωτάς της για τον Ιππόλυτο θα επιφέρει μεγάλες συμφορές στο παλάτι, παίρνει αρχικά την απόφαση να αυτοκτονήσει και αναφωνεί:

(127) Prohibere nulla ratio periturum potest:
ubi qui mori constituit et debet mori.

M: “Κανένα επιχείρημα δεν μπορεί να εμποδίσει αυτόν που αποφάσισε πια να πεθάνει και οφείλει να πεθάνει”. (Βλ. επίσης τα γνωμικά 120 και 129.)

Έπειτα στους στ. 475-478, η Τροφός, προβαίνοντας σε ένα ενδιαφέρον σχόλιο για τη Μοίρα και τον θάνατο των ανθρώπων, αναφέρει:

(128*) Quam varia leti genera mortalem trahunt
carpuntque turbam, pontus et ferrum et doli!
providit ille maximus mundi parens,
cum tam rapaces cerneret Pati manus,
ut damna semper subole repararet nova.
sed fata credas desse: sic atram Styga
iam petimus ultro,

M: “Πόσα ποικίλα είδη αφανισμού αρπάζουν και θερίζουν το θνητό “κοπάδι”: θαλασσινές φουρτούνες, σπαθιά, δολοφονίες! Μα πες πως δεν συμβαίνουν ατυχήματα. Και έτσι πάλι, μόνοι μας, τη μαύρη Στύγα αναζητούμε!”

Στον στ. 878, η Φαίδρα, θέλοντας να δώσει ένας τέλος στη ζωή της, δηλώνει:

(129) Mori uolenti desse mors numquam potest.

M: “Αν θέλει κάποιος να πεθάνει, αδύνατον ο θάνατος να του ξεφύγει”.

(Βλ. επίσης τα γνωμικά 120 και 127.)

Έπειτα στον στ. 881, η Φαίδρα, συνομιλώντας με τον Θησέα, εκστομίζει το παρακάτω γνωμικό για τον θάνατο:

(130) Mors optima est perire lacrimandum suis.

M: “Η πιο καλή θανάτη είναι να χάνεσαι άξιος του θρήνου των δικών σου”.

Στους στ. 1188-1190, η Φαίδρα αποφασίζει τελικά να πεθάνει και αναφωνεί:

(131) O mors amoris una sedamen mali,
o mors pudoris maximum laesi decus,
confugimus ad te: pande placatos sinus.

M: “Ω θάνατε, μοναδικό πραϋντικό σε μια ‘απαγορευμένη’ αγάπη!
Ω θάνατε, το πιο σεμνό στολίδι της λαβωμένης μου τιμής!”

Σε σένα καταφεύγω. Γαλήνια την αγκαλιά σου άνοιξέ μου”.

Στην τραγωδία *Agamemnon*, η Κλυταιμνήστρα, αδιαφορώντας πλήρως για τον θάνατο και θέλοντας να πάρει εκδίκηση από τον Αγαμέμνονα, λέγει στον στ. 202:

(132) Mors misera non est commori cum quo velis.

M: “Ο θάνατος δεν είναι άσχημος, όταν πεθαίνεις μαζί με αυτόν που θέλεις”.

Στους στ. 589-592, ο Χορός των γυναικών από την Τροία εκφράζει την εξής άποψη:

(133) Heu quam dulce malum mortalibus additum
uitae dirus amor, cum pateat malis
effugium et miseros libera mors uocet,
portus aeterna placidus quiete.

M: “Αχ, πόσο γλυκό κακό δόθηκε στους θνητούς, η σκληρή αγάπη της ζωής, ενώ ανοίγει διάπλατα η διέξοδος από τις συμφορές και καλεί τους δυστυχημένους ο θάνατος που ελευθερώνει, ένα ήσυχο δηλαδή λιμάνι αιώνιας ξεκούρασης”.

Στην ίδια τραγωδία και στους στ. 604-610, ο Χορός θεωρεί ότι ο άνθρωπος οφείλει να είναι ατρόμητος απέναντι στον θάνατο. Πιο συγκεκριμένα αναφέρει:

(134*) Solus seruitium perumpet omne
contemptor leuium deorum,
qui uultus Acherontis atris,
qui Stygia tristem non tristis uidet
audetque uitae ponere finem:
par ille regi, par superis erit.
o quam miserum est nescire mori!

M: “Μόνος του θα σπάσει όλα τα δεσμά της δουλείας, αυτός που θεωρεί ασήμαντους του Θεούς, αυτός που κοιτά κατά πρόσωπο τον σκοτεινό Αχέροντα, που βλέπει τη θλιβερή Στύγα με χαρούμενη διάθεση και τολμά να βάλει ένα τέλος στη ζωή του. Ω πόσο θλιβερό είναι, το να μην γνωρίζει κάποιος το πως να πεθάνει”.

Προς το τέλος της τραγωδίας (στ. 978 και εξής), η Ηλέκτρα, ούσα περίλυπη ύστερα από τη δολοφονία του πατέρα της, ζητά από τον Αίγισθο να σκοτώσει και την ίδια. Μάλιστα στον στ. 996, μέσω της στιχομυθίας των δύο προσώπων εκφράζονται οι παρακάτω απόψεις:

(135) Electra: Mortem aliquid ultra est?

M: “Υπάρχει κάτι χειρότερο από τον θάνατο;”

(136) Aegisthus: Vita, si cupias mori.

M: “Η ζωή, αν θες να πεθάνεις”.

Ανθρώπινη Μοίρα-Τύχη

Στην τραγωδία *Thyestes* και στον στ. 319, ο Ατρέας (Atreus) δηλώνει:

(137) Tacere multis discitur vitae malis.

M: “Η σιωπή διδάσκεται (στον άνθρωπο) από τις πολλές κακοτυχίες της ζωής”.

Στον στ. 454, ο Θυέστης, συνομιλώντας με τον Τάνταλο, υποστηρίζει το εξής:

(138) Malam bonae praeferre fortunam licet.

M: “Μια κακή τύχη είναι προτιμότερη από μια καλή”.

Στους στ. 536-537, κατά τη στιχομυθία του Ατρέα με τον Θυέστη διατυπώνονται τα εξής γνωμικά:

(139) Atreus: Quis influentis dona fortunae abnuit?

M: “Ποιος αρνείται τα δώρα μιας πλουσιοπάροχης Τύχης;”

(140) Thyestes: Expertus est quicumque quam facile effluant.

M: “Όποιος ξέρει, ποσό εύκολα χάνονται”.

Στους στ. 596-597, ο Χορός αναφέρει για τα ανθρώπινα πράγματα:

**(141) Nulla sors longa est; dolor ac uoluptas
inuicem cedunt; breuior uoluptas.**

M: “Καμιά μοίρα δεν είναι σταθερή. Ο πόνος και η ευχαρίστηση έρχονται διαδοχικά.
Η ευχαρίστηση είναι σύντομη”.

Στους στ. 613-616, ο Χορός επίσης συμπληρώνει:

**(142) Quem dies uidit ueniens superbum,
hunc dies uidit fugiens iacentem.
nemo confidat nimium secundis,
nemo desperet meliora lassis.**

M: “Όποιο η αυγή της μέρας βλέπει υπερήφανο, αυτόν το τέλος της τον βλέπει πεσμένο.
Κανένας να μην εμπιστεύεται τόσο πολύ τις ευτυχισμένες μέρες, κανένας να μην απελπίζεται
για τα καλύτερα στις άσχημες μέρες”.

Έπειτα στην ίδια τραγωδία και στους στ. 617-622, ο Χορός περιγράφει τη μοίρα του ανθρώπινου γένους λέγοντας:

**(143*) Miscet haec illis prohibetque Clotho
stare fortunam, rotat omne fatum.
nemo tam diuos habuit fauentes,
crastinum ut posset sibi polliceri:
res deus nostras celeri citatas
turbine uersat.**

M: “Η Κλωθώ αναμειγνύει τη χαρά και τη λύπη, εμποδίζει τη σταθερότητα της τύχης και
στριφογυρίζει όλη τη μοίρα. Κανένας δεν βρήκε τους θεούς τόσο ευνοϊκούς, έτσι ώστε να
μπορεί να υπόσχεται στον εαυτό του το αύριο. Ο Θεός στριφογυρίζει τα ανθρώπινα
πράγματα με ένα γρήγορο ανεμοστρόβιλο”.

(Επίσης βλ. τα γνωμικά 146, 158 και 163.)

Το παραπάνω γνωμικό για την ανθρώπινη Μοίρα, φέρνει στον νου μας τους στ. 525-533, από τη ραψωδία Ω της Ιλιάδος:

*ὥς γὰρ ἐπεκλώσαντο θεοὶ δειλοῖσι βροτοῖσι
ζῶειν ἀχνυμένοις· αὐτοὶ δὲ τ' ἀκηδέες εἰσί.
δοιοὶ γάρ τε πίθοι κατακείαται ἐν Διὸς οὐδὲι
δώρων οἷα δίδωσι κακῶν, ἕτερος δὲ ἑάων·
ᾧ μὲν κ' ἀμμίζας δῶη Ζεὺς τερπικέραυτος,
ἄλλοτε μὲν τε κακῶ ὃ γε κύρεται, ἄλλοτε δ' ἔσθλῳ·*

ὧ δέ κε τῶν λυγρῶν δώη, λωβητὸν ἔθηκε,
καί ἐ κακῇ βούβρωστις ἐπὶ χθόνα δῖαν ἐλαύνει,
φοιτᾷ δ' οὔτε θεοῖσι τετιμένος οὔτε βροτοῖσιν

M: “Τέτοια οι θεοὶ μαθὲς στους ἀμοιρους θνητοὺς ἐκλῶσαν μοίρα να ζουν με πίκρες και με βάσανα, κι αυτοὶ περνοῦν ἀνέγνοιοι. Μπροστὰ στου Δία την πόρτα βρίσκονται στημένα δυο πιθάρια, να 'χει να δίνει, το 'να βάσανα, το ἄλλο αγαθὰ γεμάτο. Κι αν δώσει ο Δίας ο κεραυνόχαρος μαζί απ' τα δυο σε κάποιον, πότε λαχαίνει τούτος βάσανα, πότε χαρὲς μεγάλες. Μ' απ' τα κακὰ μονάχα αν του 'δωσε, τον πνίγει η καταφρόνια, τον κυνηγάει λιμάγρα ἀβάσταχτη στην ἅγια γης ἀπάνω, και τριγυρνάει κι απ' τους ἀθάνατους κι απ' τους θνητοὺς διωγμένος⁴⁹”.

Στους στ. 925-928, ο Θυέστης καθισμένος στο τραπέζι του δείπνου αναφέρει:

(144) Magis unde cadas
quam quo refert. Magnum, ex alto
culmine lapsum stabilem in plano
figere gressum.

M: “Εἶναι σημαντικότερο το ‘ἀπὸ πού πέφτεις’, παρά το ‘πού καταλήγεις’.
Εἶναι μεγάλο πράγμα, ὅταν κάποιος γλιστρά ἀπὸ ψηλὴ κορφή,
να βαδίζει με σταθερότητα στην πεδιάδα”.

Στην τραγωδία *Troades* και στους στ. 4-6, η Εκάβη (Hecuba) ἀναφέρεται στη μοίρα των Τρώων λέγοντας:

(145*) Non umquam tulit
documenta fors maiora, quam fragili loco
starent superbi.

M: “Ποτέ η τύχη δεν ἔδωσε μεγαλύτερη ἀπόδειξη, για το πόσο εὐθραυστο εἶναι το ἔδαφος,
ὅπου στέκονται οι περήφανοι (Τρώες)”.

Στους στ. 259-263, ο Αγαμέμνων, (Agamemnon) συνομιλώντας με τον Πύρρο, εκφράζει την ἐξής ἀποψη για τη μοίρα:

(146*) Quoque Fortuna altius
evexit ac levavit humanas opes,
hoc se magis suppressere felicem decet
variosque casus tremere metuentem deos
nimium faventes.

M: “Η τύχη μετέφερε πιο ψηλά και ἀνύψωσε τα ἀνθρώπινα πράγματα, ἔκανε τον ἄνθρωπο περισσότερο μετριοπαθὴ στην ευημερία, τρεμάμενο σε μεταβαλλόμενες καταστάσεις και φοβισμένο ἀπέναντι στην υπερβολικὴ εὐνοια των θεῶν”.

Στην ἴδια τραγωδία και στους στ. 498-511, η Ἀνδρομάχη, προκειμένου να γλυτώσει τον γιο της ἀπὸ την οργὴ των Αχαιῶν, ἀποφασίζει να τον κρύψει μέσα στον τάφο του Ἐκτορα. Η ἴδια μάλιστα (στ. 510-511) ἀπευθύνει προς το παιδί της τα ἐξής γνωμικά λόγια:

(147*) Fata si miseros iuvant,
habes salutem; fata si vitam negant,
habes sepulchrum.

⁴⁹ ΝΕ ἀπόδοση Νίκου Καζαντζάκη και Ιωάννη Θ. Κακριδὴ (1979), σελ. 389.

M: “Αν οι μοίρες βοηθήσουν τους δυστυχημένους, θα σωθείς.
Εάν οι μοίρες αρνηθούν τη ζωή, θα αποκτήσεις τάφο”.

Στους στ. 695-696, η Ανδρομάχη, παρακαλώντας τον Οδυσσέα να λυπηθεί εκείνη και τον γιο της, λέγει:

(148) Quoque te celsum altius
superi levarunt, mitius lapsos preme.

M: “Όσο πιο ψηλά οι θεοί σε έχουν ανυψώσει,
τόσο πιο απαλά να φέρεσαι στους ξεπεσμένους”.

Η Τρωαδίτισσα επίσης (στ. 697) συμπληρώνει:

(149) Misero datur quodcumque, fortunae datur.

M: “Ότιδήποτε δίνεται στον δυστυχή, δίνεται στη τύχη του”.

Έπειτα στους στ. 1016-1017 της ίδιας τραγωδίας, ο Χορός λέγει για τη μοίρα των ανθρώπων:

(150) Ferre quam sortem patiuntur omnes,
nemo recusat.

M: “Κανείς δεν αρνείται να υπομείνει τη μοίρα την οποία υπομένουν όλοι”.

Ας εξετάσουμε τώρα την τραγωδία *Medea* και τη στιχομυθία των στ. 159-160 ανάμεσα στη Μήδεια (*Medea*) και στην Τροφό (*Nutrix*). Μέσα από τον διάλογο των δύο γυναικών, προβάλλονται τα παρακάτω γνωμικά για τη μοίρα:

(151) Medea: Fortuna fortes metuit, ignavos premit.

M: “Η τύχη φοβάται τους γενναίους και καταπιέζει τους δειλούς”.

(152) Nutrix: Tunc est probanda, si locum virtus habet.

M: “Τότε δοκιμάζεται η αρετή, αν δοθεί ευκαιρία”.

Η πρώτη γνωμική φράση φέρει αρκετές ομοιότητες με το γνωστό γνωμικό του Βιργιλίου: *Audentis Fortuna iuvat*, δηλαδή “η Τύχη βοηθά τους τολμηρούς”⁵⁰.

Έπειτα στον στ. 176, η Μήδεια δείχνει αποφασισμένη να εκδικηθεί τον Ιάσονα με κάθε τρόπο. Μάλιστα η ίδια επισημαίνει:

(153) Fortuna opes auferre, non animum potest.

M: “Η μοίρα μπορεί να πάρει τα υπάρχοντά μου, αλλά όχι το πνεύμα μου”.

Στην τραγωδία *Phoenissae* και στον στ. 386, η Ιοκάστη, (*Jocasta*) συνομιλώντας με τον Οιδίποδα και την Αντιγόνη και αναλογιζόμενη τη διαμάχη των γιων της και τις συμφορές που βασανίζουν την οικογένεια, αποφαινεται το εξής:

(154) Miseros magis fortuna conciliat suis.

M: “Η Τύχη ενώνει περισσότερο τους δυστυχημένους μεταξύ τους”.

Στους στ. 631-632, η Ιοκάστη εκφράζει επίσης για την Τύχη τα παρακάτω λόγια:

(155) Et spes et metus
Fors caeca uersat.

M: “Η τυφλή μοίρα αντιστρέφει και την ελπίδα και τον φόβο”.

⁵⁰ Verg. *Aen.* X, 284.

Ας συνεχίσουμε τώρα με την τραγωδία *Oedipus* και τον στ. 86, όπου η Ιοκάστη αναφερόμενη στη μοίρα των ανδρών λέγει:

(156) Haud est virile terga Fortunae dare.

M: “Δεν είναι χαρακτηριστικό ανδρός το να γυρίζεις την πλάτη στη μοίρα”.

Έπειτα στην ίδια τραγωδία και στο χορικό άσμα των στ. 980-984, εντοπίζουμε το εξής γνωμικό:

(157*) Fatis agimur: cedit fatis;
non sollicitae possunt curae
mutare rati stamina fusi.
quidquid patimur mortale genus,
quidquid facimus uenit ex alto.

M: “Οδηγούμεθα από τη μοίρα και σε αυτήν ενδίδουμε. Οι ανήσυχες προσπάθειές (μας) δεν μπορούν να αλλάξουν τις κλωστές αυτής της σταθερής ατράκτου. Οτιδήποτε παθαίνουμε εμείς το θνητό γένος και οτιδήποτε κάνουμε έρχεται από ψηλά”.

(Επίσης βλ. τα γνωμικά 158 και 161)

Ακόμη ο Χορός (στ. 987-994) συμπληρώνει:

(158) Omnia certo tramite uadunt
primusque dies dedit extremum:
non illa deo uertisse licet,
quae nexa suis currunt causis.
it cuique ratus prece non ulla
mobilis ordo.
multis ipsum metuisse nocet,
multi ad fatum uenere suum
dum fata timent.

M: “Όλα βαδίζουν στον δρόμο τους και η πρώτη μέρα μας παραδίδει τη θέση της στην τελευταία. Ο θεός δεν μπορεί να αλλάξει αυτά, τα οποία τρέχουν συνεχώς προκειμένου να ενωθούν με τα αίτιά τους. Για τον καθένα η ζωή κινείται σε σταθερή πορεία, που δεν αλλάζει ακόμα και με προσευχή⁵¹. Πολλοί πληγώνονται από τον ίδιο τον φόβο (τους) και άλλοι συναντούν τη μοίρα τους, ενώ τη φοβούνται”. (Επίσης βλ. τα γνωμικά 157 και 161)

Προς το τέλος της τραγωδίας (στ. 998 και εξής), ο Οιδίποδας εισέρχεται στη σκηνή έχοντας αφαιρέσει τα μάτια του, καθώς ανακάλυψε ότι ήταν υπαίτιος πατροκτονίας και αιμομιξίας. Στον στ. 1019 η Ιοκάστη, απευθυνόμενη προς τον Οιδίποδα και θέλοντας να αφαιρέσει ένα μερίδιο ευθύνης από εκείνον, δηλώνει:

(159) Fati ista culpa est: nemo fit fato nocens.

M: “Αυτό το σφάλμα είναι της Μοίρας: κανένας δεν θεωρείται ένοχος από εκείνη”.

Ας μελετήσουμε τώρα την τραγωδία *Hercules Furens*. Στον στ. 177 ο Χορός προβαίνει σε μια έμμεση συμβουλή προς τους θεατές λέγοντας:

(160) Dum fata sinunt, vivite laeti.

M: “Όσο η Μοίρα το επιτρέπει, ζήστε χαρούμενοι”.

⁵¹ Στο σημείο αυτό προβάλλεται έντονα μια από τις κύριες ιδέες της στωικής φιλοσοφίας.

Μια παρόμοια γνωμική φράση εντοπίζεται στην τραγωδία *Αλκηστis* του Ευριπίδη και στους στ. 788-789: *εὔφραινε σαυτόν, πίνε, τὸν καθ’ ἡμέραν / βίον λογίζου σόν, τὰ δ’ ἄλλα τῆς τύχης*: “Να χαίρεσαι, πίνε· τη ζωή της κάθε μέρας θεώρησέ την ως δικιά σου, τ’ ἄλλα είναι της Τύχης”. Επίσης στον Οράτιο (*Carmina*, Liber I, Carmen XI, 8) εντοπίζουμε τη φράση : *Carpe diem*, δηλαδή “ἄρπαξε τη μέρα”.

Στους στ. 188-191, ο Χορός αναφέρει:

(161) Certo veniunt tempore Parcae,
nulli iusso cessare licet,
nulli scriptum proferre diem:
recipit populos urna citatos.

M: “Οι Μοίρες ‘έρχονται’ σε καθορισμένο χρόνο, κανένας δεν μπορεί να αναβάλει τη διατεταγμένη ώρα, κανένας δεν μπορεί να καθυστερήσει την προδιαγεγραμμένη μέρα: η υδρία (της μοίρας) γεμίζει με τους ανθρώπους που ‘κληρώθηκε το όνομά τους’”.

Επίσης βλ. τα γνωμικά 157, 158 και Hor. *O.* III, 1, 14-16: *Aequae lege Necessitas / sortitur insignis et imos / omne capax movet urna nomen* και Sen, *Ep.* 120, 18: *Ad mortem dies extremus pervenit, accedit omnes*.

Στους στ. 198-201 του χορικού άσματος, εκφράζεται η άποψη ότι η καλή τύχη συμπίπτει με τους ταπεινούς ανθρώπους. Πιο συγκεκριμένα αναφέρεται το εξής:

(162*) Venit ad pigros cana senectus,
humilique loco sed certa sedet
sordida parvae fortuna domus:
alte virtus animosa cadit.

M: “Το άσπρο γήρας έρχεται στους αδρανείς ανθρώπους, αλλά μέσα στον ταπεινό χώρο ενός μικρού σπιτιού στέκεται με σιγουριά η Τύχη. Η αρετή του πνεύματος ‘πέφτει’ από ψηλά”.

Έπειτα στους στ. 325-328, η Μεγάρα, συνομιλώντας με τον γέροντα Αμφιτρύωνα, υποστηρίζει:

(163) Iniqua raro maximis virtutibus
fortuna parcit; nemo se tuto diu
periculis offerre tam crebris potest:
quem saepe transit casus, aliquando invenit.

M: “Η μη ευνοϊκή μοίρα σπάνια είναι επιεικής με αυτούς που κατέχουν τις μεγαλύτερες αρετές. Κανένας προσωπικά δεν δύναται με ασφάλεια να αντιμετωπίσει για αρκετό χρόνο τόσο συνεχείς κινδύνους. Αυτός που ξεπερνά συχνά μια συμφορά, τελικά έρχεται αντιμέτωπος με άλλη”.

Στους στ. 524-525, ο Χορός αναφέρεται στη δυσμενή μοίρα ορισμένων ανθρώπων και ιδιαίτερα του Ηρακλή:

(164) O Fortuna viris invida fortibus,
quam non aequa bonis praemia dividis.

M: “Ω μοίρα φθονερή για τους δυνατούς άνδρες, πόσο άδικη είσαι με τους καλούς, όταν μοιράζεις τις ανταμοιβές σου”.

Τέλος στον στ. 867, ο Χορός εκφράζει την εξής άποψη:

(165) Quid iuvat durum properare fatum?

M: “Γιατί να μας ευχαριστεί να προστρέξουμε στη σκληρή μοίρα;”

Στην τραγωδία *Phaedra* και στους στ. 694-696, ο Ιππόλυτος αναφέρεται στην Τύχη λέγοντας:

(166) O ter quaterque prospero fato dati
quos hausit et peremit et leto dedit
odium dolusque!

M: “Ω Τύχη ‘τρισμακάριστη’ που δόθηκε σ’ εκείνους που τους άρπαξαν κι αφάνισαν και έστειλαν στον τάφο το μίσος και ο δόλος!”

Στους στ. 978-980, ο Χορός υποστηρίζει για την Τύχη το εξής:

(167) Res humanas ordine nullo
Fortuna regit sparsitque manu
munera caeca, peiora fovens.

M: “Τα ανθρώπινα πράγματα εντελώς ακατάστατα η Τύχη “ορίζει” και μοιράζει τα δώρα της μ’ ένα χέρι τυφλό, ευνοώντας όσους είναι οι πλέον κακοί!”

Η παραπάνω γνωμική φράση μας παραπέμπει στο γνωστό γνωμικό του Κικέρωνα (*Amic.* 54. 3): *Fortuna caeca est*, δηλαδή “η Τύχη είναι τυφλή”.

Μάλιστα στην ίδια τραγωδία και στους στίχους (1123-1127), ο Χορός συμπληρώνει το προαναφερθέν γνωμικό του λέγοντας:

(168) Quanti casus humana rotant!
minor in parvis Fortuna furit
leviusque ferit leviora deus;
servat placidos obscura quies
praebetque senes casa securos.

M: “Πως στροβιλίζεται ο άνθρωπος στις Μοίρας τον τροχό! Η Τύχη μαίνεται λιγότερο με τους “μικρούς” κι ανάλαφρα ο Θεός χτυπά τους πιο ασήμαντους. Η αφανής και η ήσυχη ζώα εξασφαλίζει την γαλήνη τους κι η φτωχική καλύβα τούς προσφέρει ανέμελα γεράματα”.

Τέλος στους στ. 1142-1143 του χορικού άσματος εκφράζεται η εξής άποψη:

(169) Nec ulli praestat uelox
Fortuna fidem.

M: “Και η γοργότερη Τύχη δεν μένει πιστή σε κανέναν”.

Στην τραγωδία *Phaedra* και στον στ. 1271, ο Θησέας, αντικρίζοντας το διαμελισμένο σώμα του Ιππολύτου, αναφωνεί:

(170) O dira fata, numinum o saeuus fauor!

M: “Αχ! Σκληρόκαρδη μοίρα και αδυσώπητη ευδοκία των θεών!”

Ας εστιάσουμε τώρα στην τραγωδία *Agamemnon* και στους στ. 100-102, όπου ο Χορός, προκειμένου να δηλώσει την ‘αστάθεια’ της Τύχης, αναφέρει:

(171) Quicquid in altum Fortuna tulit,
ruitura levat, modicis rebus
longius aevum est.

M: “Ό,τι η τύχη ανεβάζει ψηλά,
το ανυψώνει προκειμένου να το ρίξει (κάτω). Τα μέτρια πράγματα
διαρκούν περισσότερο στον χρόνο”.

Το παραπάνω γνωμικό μας παραπέμπει στη ρωμαϊκή γνωμική φράση: *Fortuna reposcit, quod dedit*⁵², δηλαδή “Η Τύχη παίρνει πίσω αυτό που έδωσε”.

Στους στ. 145-146, μέσα από τη στιχομυθία της Τροφού με την Κλυταιμνήστρα διατυπώνονται τα εξής γνωμικά:

(172) Nutrix: *Caeca est temeritas quae petit casum ducem.*

M: “Είναι τυφλή η αποκοτιά, που βασίζεται στην περίσταση/τύχη”.

(173) Clytemnestra: *Cui ultima est fortuna, quid dubiam timet?*

M: “Αυτός που η Τύχη του βρίσκεται στο έσχατο σημείο, γιατί να φοβάται την αβέβαιη;”

Στον στ. 512, ο Ευρυβάτης, διηγούμενος τη θαλασσοταραχή που κατέστρεψε τον στόλο των Αχαιών, αναφωνεί:

(174) Quid fata possunt!

M: “Πόσο μεγάλη η δύναμη της Μοίρας!”

Έπειτα στην ίδια τραγωδία και στον στ. 918, εμφανίζεται πάνω σε άρμα ο Στρόφιος (Strophius) ο βασιλιάς της Φωκίδος μαζί με τον γιο του, τον Πυλάδη (Pyllades). Η Ηλέκτρα τους πληροφορεί για τα θλιβερά συμβάντα που έλαβαν χώρα, και ο Στρόφιος αποφασίζει να φυγαδεύσει τον Ορέστη. Μάλιστα ο πρώτος παροτρύνει την Ηλέκτρα να τον εμπιστευτεί και συγκεκριμένα επισημαίνει στον στ. 934:

(175*) *Fidem secunda poscunt, adversa exigent.*

M: “Η ευνοϊκή μοίρα αναζητεί την εμπιστοσύνη, η αντίζηση την απαιτεί”.

Δυστυχία-Συμφορές-Ανθρώπινος Πόνος

Ας εξετάσουμε τώρα την τραγωδία *Thyestes* και τον στ. 307, όπου ο Ατρέας αναφέρει:

(176) *Leue est miserias ferre, perferre est graue.*

M: “Είναι ελαφρύ το να υπομείνεις (κάποια στιγμή) τις δυστυχίες,
(όμως) το να τις υπομένεις συνεχώς είναι βαρύ”.

Στον στ. 404, ο Θυέστης ρακένδυτος και συνοδευόμενος από τα παιδιά του επιστρέφει πίσω στις Μυκήνες, έπειτα από μακρά εξορία. Η ποινή αυτή του είχε επιβληθεί από τον αδερφό του (Ατρέα), καθώς ο Θυέστης είχε σμίξει ερωτικά με τη σύζυγο του δεύτερου, την Αερόπη (Aërope). Στον στ. 445, ο γιός του Θυέστη (Τάνταλος) λέγει στον πατέρα του:

(177) *Miser esse mauult esse qui felix potest?*

M: “Αυτός που μπορεί να είναι χαρούμενος, γίνεται να επιθυμεί τη δυστυχία;”

Στον στ. 487, ο Θυέστης, έχοντας αρχικά υποψίες για τις προθέσεις του αδερφού του, εκστομίζει ενώπιον των παιδιών του το εξής γνωμικό:

(178*) *Serum est cavendi tempus in mediis malis.*

M: “Είναι αργά για να φυλαχτούμε, (εφόσον είμαστε) στη μέση των συμφορών”.

⁵² A. Otto (1962), σελ. 142-143 και 402.

Στους στ. 938-941, ο Θυέστης είναι καθισμένος στο τραπέζι του δείπνου και παρά το γιορτινό κλίμα, νιώθει φόβο και αισθάνεται ότι κάτι κακό θα συμβεί. Μάλιστα ο ίδιος υποστηρίζει:

(179) *Proprium hoc miseros sequitur uitium,
numquam rebus credere laetis:
redeat felix fortuna licet,
tamen afflictos gaudere piget.*

M: “Αυτό το ιδιαίτερο ελάττωμα ακολουθεί τους δυστυχισμένους, να μην πιστεύουν δηλαδή ποτέ στα ευχάριστα πράγματα. Ακόμη και αν η ευτυχία επιστρέψει, οι πληγέντες ωστόσο δύσκολα χαίρονται”.

Στους στ. 952-953, ο Θυέστης συμπληρώνει το παραπάνω γνωμικό λέγοντας:

(180) *Maeror lacrimas amat assuetas,
flendi miseris dira cupido est.*

M: “Το πένθος αγαπά τα συνηθισμένα δάκρυα και στους δυστυχισμένους υπάρχει ‘σκληρή’ επιθυμία για κλάμα”.

Στους στ. 968-969, ο Θυέστης, πλημμυρισμένος από δυσοίωνα συναισθήματα, διερωτάται το εξής:

(181) *An habet lacrimas
magna uoluptas?*

M: “Η μεγάλη ευχαρίστηση φέρνει δάκρυα;”

Στην τραγωδία *Troades* και στον στ. 254, ο Αγαμέμνων (Agamemnon), συνομιλώντας με τον Πύρρο και δείχνοντας αποφασισμένος να θυσιάσει την Πολυξένη και να αναλάβει τις ευθύνες ενός ακόμη θανάτου, αναφέρει:

(182) *Quo plura possis, plura patienter feras.*

M: “Όσο πιο πολλά (πράγματα) μπορείς (να πράξεις), άλλα τόσα υπομονετικά θα αντέξεις”.

Στον στ. 425, η Ανδρομάχη διατυπώνει την παρακάτω γνωμική φράση για τη δυστυχία:

(183) *Miserrimum est timere, cum speres nihil.*

M: “Η ύψιστη δυστυχία είναι το να φοβάσαι, αφού δεν ελπίζεις σε τίποτα”.

Έπειτα στον στ. 427, η Ανδρομάχη, συνομιλώντας με τον γέροντα υπηρέτη, δηλώνει:

(184) *Exoritur aliquod maius ex magno malum.*

M: “Από τη μεγάλη συμφορά ξεπροβάλλει κάποια μεγαλύτερη”.

Ανάλογες φράσεις για τις ανθρώπινες συμφορές έχουν ειπωθεί και στην *Ιλιάδα*. Αρχικά στη ραψωδία Π και στον στ. 111, εντοπίζουμε τη φράση: *πάντη δὲ κακὸν κακῶ ἐστήρικτο*. Έπειτα στη ραψωδία Τ και στον στ. 290, εντοπίζουμε τη φράση: *ὥς μοι δέχεται κακὸν ἐκ κακοῦ αἰεί*. Ακόμη στην τραγωδία *Τρωάδες* του Ευριπίδη και στον στ. 596, η Ανδρομάχη αναφέρει το εξής γνωμικό: *ἐπὶ δ’ ἄλγεσιν ἄλγεα κεῖται*. Η ομοιότητα της παρούσας ελληνικής γνωμική φράσης με την αντίστοιχη ρωμαϊκή και μάλιστα στο ίδιο θεματικά έργο, πέρα από την προφανή μίμηση, αποδεικνύει και ένα είδος κυριαρχίας του αρχαίου ελληνικού πνεύματος στο πλαίσιο της ρωμαϊκής λογοτεχνίας.

Στη συνέχεια της τραγωδίας και στον στ. 497, ο γέροντας υπηρέτης της Ανδρομάχης, έχοντας στο μυαλό του ότι η κυρία του και ο Αστυνάκτας καταδιώκονται από τους Αχαιούς, αποφαινεται:

(185) Miser occupet praesidia, securus legat.

M: “Ο δυστυχής άνθρωπος δέχεται οποιοδήποτε καταφύγιο, ενώ ο ξένοιαστος το επιλεγεί”.

Στους στ. 545-546, ο Οδυσσέας (Ulysses), μιλώντας προς την Ανδρομάχη, αναφέρεται στο βαρύ πένθος της λέγοντας:

(186) Est quidem iniustus dolor
rerum aestimator.

M: “Πράγματι ο πόνος είναι άνισος κριτής των πραγμάτων”.

Στον στ. 765, ο Οδυσσέας υποστηρίζει το εξής:

(187) Fletus aerumnas levat.

M: “Ο θρήνος ανακουφίζει τις κακουχίες”.

Στον στ. 786, ο ίδιος επίσης συμπληρώνει:

(188) Magnus sibi ipse non facit finem dolor.

M: “Ο μεγάλος πόνος δεν βάζει όρια από μόνος του”.

Έπειτα στην ίδια τραγωδία και στους στ. 903-905, η Ελένη (Helena) θεωρεί ότι η μεγάλη θλίψη έχει αρνητικές επιδράσεις πάνω στην ψυχή και στο σώμα του ανθρώπου. Μάλιστα υποστηρίζει το εξής:

(189*) Ratione quamvis careat et flecti neget
magnus dolor sociosque nonnumquam sui
maeroris ipsos oderit.

M: “Παρόλο που το μέγα πένθος στερείται λογικής,
δεν παραμερίζεται και συχνά μισεί και τους δικούς του πονεμένους εκφραστές.”

Στους στ. 1009-1013, ο Χορός αναφέρεται στο στοιχείο του θρήνου λέγοντας:

(190) Dulce maerenti populus dolentium,
dulce lamentis resonare gentes;
lenius luctus lacrimaeque mordent,
turba quas fletu similis frequentat.
semper a semper dolor est malignus:
gaudet in multos sua fata mitti
seque non solum placuisse poenae

M: “Είναι γλυκό πράγμα για τον θρηνούντα ένα πλήθος από θρηνούντες, είναι γλυκό να ακούς τους δυνατούς θρήνους των ανθρώπων. Πιο ελαφρύ είναι το ‘δάγκωμα’ του πένθους και των δακρύων, για όσους θρηνούν μια παρόμοια συμφορά. Πάντα αχ πάντα ο πόνος είναι κακός: χαίρεται όταν η κακοτυχία του μοιράζεται σε πολλούς και δεν αρέσκεται στην τιμωρία ενός μόνο ανθρώπου”.

Στους στ. 1018-1019, ο Χορός συμπληρώνει:

(191) Nemo se credet miserum, licet sit,
tolle felices.

M: “Αν εξαιρέσεις τους ευτυχισμένους, κανένας δεν θεωρεί τον εαυτό του δυστυχή, ακόμη και αν είναι”.

Έπειτα στους στ. 1023-1025 του χορικού άσματος προβάλλεται η εξής άποψη:

(192) Est miser nemo nisi comparatus.
dulce in immensis posito ruinis,
neminem laetos habuisse vultus.

M: “Κανένας δεν είναι δυστυχισμένος, εκτός και αν συγκριθεί με άλλον, είναι γλυκό πράγμα για όποιον βρίσκεται σε τεράστιες συμφορές να μην αντικρίζει κανέναν με χαρούμενο πρόσωπο”.

Στους στ. 1066-1067, η Ανδρομάχη απευθυνόμενη προς την Εκάβη και τον Αγγελιοφόρο λέγει:

(193) Gaudet magnus aerumnas dolor
tractare totas

M: “Ο μεγάλος πόνος ‘χαίρεται’ να αναμοχλεύει όλες μαζί τις συμφορές”.

Συνεχίζουμε τώρα με την τραγωδία *Medea* και τους στ. 155-157, όπου η ομώνυμη ηρωίδα, αναφερόμενη στη θλίψη των ανθρώπων και συνομιλώντας με την Τροφό, παρουσιάζει με έμμεσο τρόπο τις μελλοντικές και εκδικητικές ενέργειες που είναι αποφασισμένη να πράξει. Πιο συγκεκριμένα, η Μήδεια επισημαίνει:

(194) Levis est dolor qui capere consilium potest
et clepere sese: magna non latitant mala.
libet ire contra.

M: “Ελαφριά είναι η θλίψη, η οποία δύναται να δεχτεί συμβουλές και να κρύψει την ύπαρξή της. Τα μεγάλα δεινά δεν κρύβονται, αλλά προχωρούν μπροστά μέχρι να πετύχουν τον στόχο τους”.

Έπειτα στην ίδια τραγωδία και στους στ. 433-434, ο Ιάσων φοβούμενος τον βίαιο και εκδικητικό χαρακτήρα της Μήδειας διατυπώνει την παρακάτω γνωμική φράση:

(195*) Remedia quotiens invenit nobis deus
periculis peiora.

M: “Πόσο συχνά ο θεός επινοεί για μας θεραπείες χειρότερες από τα βάσανά μας!”

Το γνωμικό αυτό έχει μεγάλες ομοιότητες με ένα αντίστοιχο του Publilius Syrus: *graviora quaedam sunt remedia periculis*⁵³, δηλαδή “Κάποιες θεραπείες είναι βαρύτερες από τα βάσανά μας”.

Επίσης στον στ. 559, ο Ιάσων (Iason) θεωρεί ότι η ηρεμία του πνεύματος μαλακώνει τα βάσανα των ανθρώπων. Η άποψη μάλιστα του Ιάσωνα εκφράζεται ως εξής:

(196) Miserias lenit quies.

M: “Η ηρεμία καταπραΰνει τις συμφορές”.

Η παραπάνω γνωμική φράση φαίνεται να ομοιάζει με το εξής γνωμικό του Οβιδίου: *mala causa silenda est*⁵⁴, δηλαδή “το καλύτερο είναι να είσαι σιωπηλός απέναντι στη συμφορά”.

⁵³J. Stone (2005), σελ. 37.

⁵⁴ Το γνωμικό του Οβιδίου εντοπίζεται στο έργο *Epistulae ex Ponto* και πιο συγκεκριμένα στον στ. 147 του τρίτου βιβλίου.

Έπειτα στην τραγωδία *Oedipus* και στους στ. 1-80, ο Οιδίποδας είναι τρομοκρατημένος με τον λοιμό που αφανίζει τη Θήβα. Μάλιστα μέσα σε κλίμα ανησυχίας και οδύνης αναφέρει στους στ. 37-38:

(197*) Non aura gelido lenis afflatu fouet
anhela flammis corda.

M: “Το απαλό αεράκι με τη δροσερή του πνοή δεν ανακουφίζει τις καρδιές που φλέγονται”.

Στον στ. 213, ο Οιδίπους, συνομιλώντας με τον Κρέοντα για τον χρησμό του μαντείου, δηλώνει:

(198) Dubiam salutem qui dat adflictis negat.

M: “Αυτός που προσφέρει στους δεινοπαθόντες μια επισφαλή σωτηρία, ουσιαστικά τους την αρνείται”.

Στον στ. 386, ο Οιδίπους αναφέρεται στην ανθρώπινη δυστυχία λέγοντας:

(199) Solent extrema facere securos mala.

M: “Οι μεγάλες δυστυχίες απομακρύνουν τις έγνοιες”.

Έπειτα στον στ. 515 της ίδιας τραγωδίας, ο Οιδίπους εκφράζει μια ενδιαφέρουσα άποψη για την αντιμετώπιση των ανθρώπινων προβλημάτων υποστηρίζοντας το εξής:

(200) Iners malorum remedium ignorantia est.

M: “Η άγνοια είναι η αποτυχημένη θεραπεία των συμφορών”.

Στην τραγωδία *Hercules Furens* (στ. 204 και εξής), ο γέροντας Αμφιτρώων αναφέρεται στα συνεχή και νέα προβλήματα που αντιμετωπίζει κάθε μέρα. Μάλιστα μέσα στα νέα προβλήματα εκείνου και του Ηρακλή, έρχεται να προστεθεί ένας νέος εχθρός, ο τύραννος Λύκος. Ο γέροντας μάλιστα, θέλοντας να τονίσει τη συνεχή ροή των συμφορών που τον βασανίζουν, λέγει στους στ. 208-209 ένα ενδιαφέρον γνωμικό:

(201) Finis alterius mali
gradus est futuri.

M: “Το τέλος ενός κακού,
είναι η αρχή ενός άλλου μελλοντικού κακού”.

Έπειτα στην ίδια τραγωδία και στους στ. 313-314, η Μεγάρα συνομιλώντας με τον Αμφιτρώωνα φαίνεται να πιστεύει ότι ο Ηρακλής θα επιστρέψει σώος από τον Κάτω Κόσμο και θα αποτρέψει τα σχέδια του Λύκου. Πιο συγκεκριμένα η ίδια υποστηρίζει:

(202) Quod nimis miseri volunt
hoc facile credunt.

M: “Αυτό που θέλουν παρά πολύ οι δυστυχισμένοι, (αυτό) το πιστεύουν εύκολα”.

Στον στ. 463, ο Λύκος αναφερόμενος στην ανθρώπινη δυστυχία, δηλώνει:

(203) Quemcumque miserum videris, hominem scias.

M: “Όποιον δυστυχή βλέπεις, να ξέρεις ότι είναι άνθρωπος”.

Τέλος στους στ. 656-657, ο γέροντας Αμφιτρώων συνομιλώντας με τον Θησέα, θεωρεί ότι το γένος των ανθρώπων είναι πλασμένο για να αντιμετωπίζει δύσκολες καταστάσεις και να τις ξεπερνά. Μάλιστα, η παραπάνω άποψη του Αμφιτρώωνα διατυπώνεται ως εξής:

(204) Quae fuit durum pati,
meminisse dulce est.

M: “Αυτά που ήταν σκληρά για να τα υπομείνουμε,
είναι γλυκά, όταν τα θυμόμαστε”.

Ας μελετήσουμε τώρα την τραγωδία *Phaedra* και τους στ. 404, όπου ο Χορός, απευθυνόμενος προς τη Φαίδρα, αναφέρει ένα ενδιαφέρον γνωμικό για την ανθρώπινη θλίψη:

(205) Serpone questus: non levat miseros dolor.

M: “Σταμάτα το κλάμα. Ο πόνος δεν βοηθά τους δυστυχημένους”.

Έπειτα, στους στ. 440-443 της ίδιας τραγωδίας, η Τροφός (Nutrix) συνομιλώντας με τον Ιππόλυτο θεωρεί ότι ο κάθε άνθρωπος είτε δυστυχεί εξαιτίας του πεπρωμένου του είτε εξαιτίας των πράξεών του. Στην πρώτη περίπτωση όπως είναι φυσικό, ο άνθρωπος δεν φέρει απολύτως καμία ευθύνη, στη δεύτερη όμως, ευθύνεται αποκλειστικά το εκάστοτε άτομο και οι λάθος επιλογές του. Η παραπάνω άποψη της Τροφού εκφράζεται με τα εξής λόγια:

(206) Quem fata cogunt, ille cum venia est miser;
at si quis ultro se malis offert volens
seque ipse torquet, perdere est dignus bona
quis nescit uti.

M: “Δικαίως τη συμπόνια μας την έχει ο κάθε φουκαράς, αν είναι η δυστυχία του σταλμένη από τη μοίρα, αν όμως κάποιος μόνος του, χωρίς καμιά ανάγκη, στη συμφορά πηγαίνει και από δικό του φταίξιμο υποφέρει, του αξίζει ν’ απολέσει όσα αγαθά δε στάθηκε ικανός να απολαύσει”.

Στον στ. 607, η Φαίδρα ούσα προβληματισμένη με τη στάση του Ιππολύτου υποστηρίζει:

(207) Curae leves loquuntur, ingentes stupent.

M: “Οι ελαφρές σκοτούρες είναι φλύαρες, βουβές οι σοβαρές”.

Στην ίδια τραγωδία (στ. 945 και εξής), ο Θησέας (Theseus) πιστεύοντας ότι ο γιος του αποπειράθηκε να βιάσει τη μητριά του, ζητάει από τον Ποσειδώνα να τιμωρήσει τον Ιππόλυτο. Τελικά ο Ποσειδώνας εκπληρώνει την επιθυμία του βασιλιά και ο Ιππόλυτος βρίσκει τραγικό θάνατο. Με αφορμή αυτό το δυσάρεστο συμβάν, ο Θησέας αναφέρει στους στ. 1119-1120 το εξής γνωμικό:

(208*) Equidem malorum maximum hunc cumulum reor,
si abominaiida casus optanda efficit.

M: “Αυτή θαρρώ πως είναι η ύψιστη κορφή των συμφορών: αν (δηλαδή) η κατάσταση σε κάνει να εύχεσαι ό,τι έπρεπε να απεύχεσαι”.

Στον στ. 995, ο Αγγελιοφόρος, μη μπορώντας να αναγγείλει τον θάνατο του Ιππολύτου, δηλώνει:

(209) Vocem dolori lingua luctificam negat.

M: “Η γλώσσα μου, θλιμμένη, δε θέλει στον πόνο μου φωνή να δώσει”.

Συνεχίζουμε με την τραγωδία *Agamemnon* και τον στ. 154, όπου η Κλυταιμνήστρα, συνομιλώντας με την Τροφό, φαίνεται αποφασισμένη να εκδικηθεί τον Αγαμέμνονα για τη θυσία της Ιφιγένειας. Η Βασίλισσα μάλιστα αναφέρει:

(210) Rapienda rebus in malis praeceps via est.

M: “Στις κακές περιστάσεις ο δρόμος πρέπει να επιλέγεται άμεσα”.

Στην ίδια τραγωδία και στους στ. 421-578, ο Ευρυβάτης μιλώντας στην Κλυταιμνήστρα αναφέρει ότι τα περισσότερα πλοία του Αγαμέμνονα καταστράφηκαν στη θάλασσα, τόσο από μια άγρια θαλασσοταραχή, όσο και από την προδοσία του Ναυπλίου. Αρχικά ο Ευρυβάτης διστάζει να εξιστορήσει αυτή τη μεγάλη συμφορά και η Κλυταιμνήστρα απευθυνόμενη προς εκείνον (στ. 419-420) επισημαίνει το εξής:

(211) Clades scire qui refugit suas
gravat timorem; dubia plus torquent mala.

M: “Όποιος αποφεύγει να μάθει τις συμφορές του, αυξάνει τον φόβο του. Οι επισφαλείς συμφορές βασανίζουν (τους ανθρώπους) περισσότερο”.

Επίσης στον στ. 507, ο Ευρυβάτης, αναφερόμενος στην καταστροφή του στόλου και στην αδυναμία των πληρωμάτων να διαχειριστούν τη φοβερή τρικυμία, δηλώνει:

(212*) Ars cessit malis.

M: “Η δεξιότης χάνεται μπροστά στις συμφορές”.

Τέλος στη ίδια τραγωδία και στους στ. 664-666, ο Χορός, θέλοντας να συμπαρασταθεί στη θλιμμένη και υποδουλωμένη Κασσάνδρα, της απευθύνει τα παρακάτω λόγια:

(213) Lacrimas lacrimis miscere iuvat:
magis exurunt quos secretae
lacerant curae, iuvat in medium
deflere suos.

M: “Βοηθάει το να ενώσουμε τα δάκρυά μας με τα δικά σου: οι έγνοιες καίνε περισσότερο αυτούς που μυστικά τις υπομένουν. Βοηθάει να θρηνείς τους δικούς σου μαζί με άλλους ανθρώπους”.

Μια ανάλογη γνωμική έκφραση έχει ειπωθεί και από τον Βιργίλιο: *Solamen miseris socios habuisse doloris*⁵⁵, δηλαδή “Είναι παρηγοριά για τους δυστυχημένους να έχουν συντρόφους στη θλίψη”.

Έρωτας-Αγάπη

Στην τραγωδία *Thyestes* και στον στ. 474-475, ο Τάνταλος αναφέρει το εξής γνωμικό για την αδελφική αγάπη:

(214) Redire pietas unde submota est solet,
reparatque uires iustus amissas amor.

M: “Η ευσέβεια συνήθως ‘επανέρχεται’ εκεί, από όπου ‘είχε διωχθεί’ και η ‘δίκαιη’ αγάπη ανακτά τις χαμένες δυνάμεις της”.

Στους στ. 550-551, ο Χορός δηλώνει:

(215) Iurgia externis inimica durant,
quos amor uerus tenuit, tenebit.

M: “Οι εχθρικές διαμάχες ανάμεσα σε ξένους ανθρώπους διαρκούν, αλλά αυτοί, που τους ένωσε η αληθινή αγάπη, θα είναι ενωμένοι (για πάντα)”.

⁵⁵J. Stone (2005), σελ. 112.

Ας εξετάσουμε τώρα την τραγωδία *Medea* και τον στ. 416. Στο σημείο αυτό η ομώνυμη ηρωίδα συνομιλώντας με την Τροφό, πιστεύει πως ο Ιάσων δεν παντρεύεται την Κρέουσα από φόβο. Μάλιστα, προκειμένου να δικαιολογήσει την άποψή της, υποστηρίζει το εξής:

(216) Amor timere neminem uerus potest.

M: “Η αληθινή αγάπη έχει τη δύναμη να μην φοβάται κανέναν”.

Το γνωμικό αυτό φέρνει στον νου μας τη γνωστή φράση του Βιργιλίου (*Ecl.* 10. 69): *Omnia vincit amor*, δηλαδή “η αγάπη νικάει τα πάντα”.

Στην ίδια τραγωδία και στους 591-594, η Μήδεια, παράφορα ερωτευμένη με τον Ιάσωνα και νιώθοντας παράλληλα οργή και ζήλεια για τον επερχόμενο γάμο του ίδιου με την Κρέουσα, αναφέρει:

(217*) Caecus est ignis stimulatus ira
nec regi curat patiturve frenos
aut timet mortem: cupit ire in ipsos
obuius enses.

M: “Τυφλή είναι η φλόγα (του Έρωτα), όταν δυναμώνει μέσω της οργής, κι ούτε ελέγχεται ούτε έχει όρια ούτε φοβάται τον θάνατο: λαχταρά να βαδίσει ακόμη και ενάντια σε ξίφη”.

Στο τυφλό στοιχείο του έρωτα έχει αναφερθεί και ο ποιητής Θεόκριτος, λέγοντας: *τυφλός ό Έρωτος*⁵⁶, δηλαδή “είναι τυφλός ο έρωτας”. Τώρα ως προς το στοιχείο της ερωτικής μανίας ο Τερέντιος αναφέρει: *Amantes sunt amentes*⁵⁷, δηλαδή “οι ερωτευμένοι είναι τρελοί”.

Στην τραγωδία *Phoenissae* και στους στ. 657-658, ο Ετεοκλής λέγει:

(218) Multa dominantem uetat
Amor suorum.

M: “Η αγάπη του λαού συγχωρεί πολλά πράγματα σε έναν ηγέτη”.

Έπειτα στην τραγωδία *Hercules Furens*, ο Χορός (στ. 588) αναφέρεται σε ένα από τα χαρακτηριστικά του αληθινού έρωτα λέγοντας:

(219) Odit verus amor nec patitur moras.

M: “Η αληθινή αγάπη μισεί τις καθυστερήσεις και δεν τις υπομένει”.

Στην τραγωδία *Phaedra* και στους στ. 127-128, η Φαίδρα, αναφερόμενη στη γενιά της, υποστηρίζει το εξής:

(220) Nulla Minois leui
defuncta amore est, iungitur semper nefas.

M: “Καμιά κόρη του Μίνωα δε γεύτηκε ‘εύκολο’ έρωτα, πάντα ‘μπερδεύεται’ σ’ αυτόν κάποια ανόσια σχέση”.

Στους στ. 132-135, η Τροφός αρχικά συμβουλεύει τη Φαίδρα να μην ενδώσει στο πάθος της για τον Ιππόλυτο λέγοντας:

⁵⁶ Στο έργο *Ειδύλλια* (και στη δέκατη ενότητα: *Θερισται ή Έργατίνας*, στ. 19-20), η συγκεκριμένη φράση έχει την εξής μορφή: *μωμᾶσθαι μ’ ἄρχη τύ· τυφλός δ’ οὐκ αὐτός ό Πλοῦτος, / ἄλλὰ καί ώφρόντιστος Έρωτος. μη δὴ μέγα μωθεῦ.*

⁵⁷ J. Stone (2005), σελ. 8.

(221) Quisquis in primo obstitit
repulitque amorem, tutus ac victor fuit;
qui blandiendo dulce nutritivum malum,
sero recusat ferre quod subiit iugum.

M: “Όποιος από την αρχή αντιστέκεται και απωθεί τον έρωτα, συχνά είναι ασφαλής και νικάει. Όποιος με κολακειές τρέφει το γλυκό κακό, πολύ αργά αρνείται να κουβαλήσει αυτόν τον ζυγό που έχει περαστεί πάνω του”.

Έπειτα η Τροφός (στ. 143-144) προκειμένου να λογικέψει τη Φαίδρα επισημαίνει το εξής:

(222) Maius est monstro nefas:
nam monstra fato, moribus scelera imputes.

M: “Το ανόσιο πάθος είν’ χειρότερο από το τερατώδες, αφού το δεύτερο η μοίρα σου το στέλνει, ενώ το ανόσιο η ανηθικότητά σου”.

Επίσης η ίδια, θέλοντας να υπενθυμίσει στη Φαίδρα (στ. 170) ότι οι αφύσικοι έρωτες έχουν πάντα άσχημο τέλος, δηλώνει:

(223*) Metue concubitus novos.

M: “Να φοβάσαι τους ανήκουστους έρωτες”.

Στους στ. 195-196, η Τροφός αναφέρεται στη θεϊκή υπόσταση του Έρωτα λέγοντας:

(224) Deum esse amorem turpis et uitio fauens
finxit libido.

M: “Πως ο Έρωτας είναι τάχα θεός το επινόησε η αισχρή σαρκική ηδονή που ‘γεννάει’ τον άνομο πόθο”.

Στην ίδια τραγωδία και στον στ. 240, η Φαίδρα συνομιλώντας με την Τροφό θεωρεί ότι ο έρωτας μπορεί να ημερώσει ακόμα και τον πιο άγριο άνθρωπο. Πιο συγκεκριμένα αναφέρει:

(225*) Amore didicimus vinci feros.

M: “Ξέρουμε πως η αγάπη νικάει τους άγριους ανθρώπους”.

Έπειτα (στ. 250-254) η Φαίδρα αποφασίζει να εγκαταλείψει τον έρωτα της για τον τον Ιππόλυτο και να αυτοκτονήσει. Μάλιστα η συγκεκριμένη απόφαση δηλώνεται στους στ. 251-252 με τα παρακάτω λόγια:

(226) Qui regi non vult amor
vincatur.

M: “Ο Έρωτας που δεν θέλει ‘μπει σε καλούπια’ οφείλει να τιθασευτεί”.

Στους 353-355, ο Χορός αναφέρεται στη δύναμη του Έρωτα λέγοντας:

(227) Nihil immune est,
odiumque perit, cum iussit amor;
ueteres cedunt ignibus irae.

M: “Και τίποτ’ άτρωτο δε μένει:
το μίσος χάνεται, όταν προστάζει ο Έρωτας
και στις φωτιές του σβήνει κάθε παλιά οργή”.

Στον στ. 356, ο Χορός συμπληρώνει:

(228) Vincit saeuas
cura nouercas.

M: “Ο ‘έρωτας’ δαμάζει ακόμη κι άγριες μητριές!”

Τέλος στους στ. 574-575, η Τροφός συμβουλεύει τον Ιππόλυτο να αλλάξει τον ασκητικό τρόπο ζωής του, αποβάλλοντας την απέχθεια και το μίσος του για τις γυναίκες. Η ίδια μάλιστα υποστηρίζει:

(229) Saepe obstinatis induit frenos Amor
et odia mutat, regna materna aspice:

M: “Ο έρωτας συχνά περνάει χαλινάρια σ’ αυτούς που αντιστέκονται,
το μίσος μεταβάλλοντας σε αγάπη”.

Νίκη-Πόλεμος

Στην τραγωδία *Thyestes* και στον στ. 572, ο Χορός αναφέρεται στον πόλεμο λέγοντας:

(230) Peior est bello timor ipse belli.

M: “Χειρότερο πράγμα από τον πόλεμο είναι ο ίδιος ο φόβος του πολέμου”.

Ας εξετάσουμε τώρα την τραγωδία *Troades* και τους στ. 256-257. Στο σημείο αυτό ο Αγαμέμνων, συνομιλώντας με τον Πύρρο και αναφερόμενος στην πτώση της Τροίας και την υποδούλωση των Τρώων, δηλώνει το εξής:

(231) Noscere hoc primum decet,
quid facere victor debeat, victus pati.

M: “Αυτό πρέπει πρώτα πρώτα να ξέρουμε:
ό,τι δηλαδή οφείλει να πράξει ο νικητής, το υπομένει ο νικημένος”.

Το γνωμικό μας παραπέμπει στην ιστορική φράση του Βρέννου: *Vae victis*⁵⁸, δηλαδή “ούαι τοῖς ήττημένοις ή αλίμονο στους νικημένους”.

Στη συνέχεια της ίδια τραγωδίας και μάλιστα στους στ. 263-264, ο Αγαμέμνων, αναφερόμενος και πάλι στους μέχρι πρότινος πανίσχυρους Τρώες, εκφράζει την άποψη ότι ο πόλεμος ανατρέπει όλες τις ισορροπίες των ανθρώπινων πραγμάτων. Πιο συγκεκριμένα επισημαίνει:

(232*) Magna momento obrui
vincendo didici.

M: “Το μεγαλείο μπορεί μέσα σε μια στιγμή να ανατραπεί,
το έμαθα νικώντας”.

Στους στ. 279-281, ο Αγαμέμνων συμπληρώνει:

(233) Sed regi frenis nequit
et ira et ardens hostis et victoria
commissa nocti.

M: “Αλλά δεν γίνεται να δαμαστούν με χαλινάρια η οργή, ο παθιασμένος εχθρός
και η νίκη που οφείλεται στη νύκτα”.

Έπειτα στον στ. 335, ο Πύρρος πιστεύει ότι ο Αγαμέμνων ως νικητής του πολέμου έχει κάθε δικαίωμα να θυσιάσει την Πολυξένη. Ο γιος μάλιστα του Αχιλλέα επισημαίνει το εξής:

⁵⁸ Ο Τίτος Λίβιος στο έργο *Ab Urbe Condita* και συγκεκριμένα στην παράγραφο 48 του πέμπτου βιβλίου, μας περιγράφει παραστατικά τα παραπάνω λόγια του Βρέννου, καθώς και την περίφημη εικόνα της ρίψης του γαλατικού ξίφους στη ρωμαϊκή ζυγαριά.

(234) Quodcumque libuit facere victori licet.

M: “Ο νικητής έχει το δικαίωμα να πράξει ό,τι θέλει”.

Στον στ. 495, ο γέροντας υπηρέτης, μιλώντας με την Ανδρομάχη, αναφέρει ποια θα είναι η τύχη του Αστυάνακτα στην περίπτωση που εκείνος αιχμαλωτιστεί από τους Αχαιούς. Πιο συγκεκριμένα ο υπηρέτης δηλώνει:

(235) Victor feroces impetus primos habet.

M: “Οι πρώτες ενέργειες του νικητή είναι ανηλεείς”.

Στον στ. 524, ο Οδυσσέας (Ulysses), αναζητώντας τον Αστυάνακτα για την επερχόμενη θυσία, κατευθύνεται προς τον τάφο του Έκτορα, όπου βρίσκεται η μάνα του βρέφους, Ανδρομάχη. Η Τρωαδίτισσα προκειμένου να σώσει το παιδί της από τον θάνατο, το έχει κρύψει μέσα στον τάφο του Έκτορα. Ο Οδυσσέας, πλησιάζοντας προς το σημείο και μιλώντας στην Ανδρομάχη, εκστομίζει στον στ. 555 το παρακάτω γνωμικό για τον πόλεμο και τους ηττημένους:

(236*) Patere quod victor tulit.

M: “Να υπομείνεις ό,τι διέταξε ο νικητής”.

Ας μελετήσουμε τώρα την τραγωδία *Phoenissae* και τον στ. 629. Στο σημείο αυτό η Ιοκάστη αναφερόμενη στον επερχόμενο πόλεμο ανάμεσα στον Ετεοκλή και τον Πολυνίκη δηλώνει:

(237) Fortuna belli semper ancipiti in loco est.

M: “Η τύχη του πολέμου είναι πάντα αμφίροπη”.

Στους στ. 630-631, ο Ιοκάστη αναφέρεται στα πολεμικά πράγματα λέγοντας:

(238) Quodcumque Mars decernit: exaequat duos,
Licet impares sint, gladius.

M: “Για οτιδήποτε αποφασίζει ο Άρης: το ξίφος εξισώνει δύο ανθρώπους, ακόμη κι αν δεν είναι ίσοι”.

Ας εξετάσουμε τώρα την τραγωδία *Hercules Furens*, όπου ο Λύκος, απειλώντας τη Μεγάρα με μια ολοκληρωτική καταστροφή των Θηβών σε περίπτωση που εκείνη δεν γίνει σύζυγός του, επισημαίνει στους στ. 368-369 το εξής:

(239) Pacem reduci velle victori expedit,
victo necesse est.

M: “Η επιθυμία για την αποκατάσταση της ειρήνης είναι συμφέρουσα για τον νικητή και αναγκαία για τον ηττημένο”.

Στην ίδια τραγωδία και στους στ. 407-408, ο Λύκος αναφέρει ότι κατά τη διάρκεια ενός πολέμου, το μόνο πράγμα που τον ενδιαφέρει είναι η νίκη. Η απόψη μάλιστα του τυράννου εκφράζεται με την παρακάτω γνωμική φράση:

(240*) Quaeritur belli exitus,
non causa.

M: “Τίθεται ερώτηση για την έκβαση του πολέμου και όχι για την αιτία του”.

Επίσης ο Λύκος στους αμέσως επόμενους στίχους (409-410) προσπαθεί να συμφιλιωθεί με τη Μεγάρα λέγοντας:

(241) Cum victor arma posuit, et victum decet
deponere odia.

M: “Όταν ο νικητής αφήνει κάτω τα όπλα,
ο νικημένος οφείλει να παραμερίσει την έχθρα του”.

Στους στ. 1167-1168, ο Ηρακλής, αντικρίζοντας νεκρή την οικογένειά του, αναφωνεί:

(242) Hostis est quisquis mihi
non monstrat hostem.

M: “Είναι εχθρός μου, όποιος δεν υποδεικνύει τον εχθρό”.

Στην τραγωδία *Agamemnon* και στους στ. 782-807, ο Αγαμέμνων καταφθάνοντας στο παλάτι αντικρίζει λιπόθυμη την Κασσάνδρα. Στη συνέχεια ο ίδιος προσπαθεί να τη συνεφέρει και εκείνη με τρεμάμενη φωνή προσπαθεί να τον προειδοποιήσει για τη μοίρα του. Μάλιστα στον στ. 799 εντοπίζουμε την παρακάτω γνωμική στιχομυθία:

(243) Agamemnon: Victor timere quid potest?

M: “Τι μπορεί να φοβάται ο νικητής;”

(244) Cassandra: Quod non timet.

M: “Αυτό που δεν φοβάται”.

Ανθρώπινη ζωή

Στην τραγωδία *Thyestes* και στους στ. 789-884, έπειτα από το αποτρόπαιο έγκλημα του Ατρέα, η μέρα καλύπτεται από μαύρο σκοτάδι και ο Χορός θεωρεί ότι το τέλος του κόσμου και το απόλυτο χάος είναι κοντά. Μάλιστα στους στ. 882-884 του χορικού άσματος αναφέρεται το εξής γνωμικό για την ανθρώπινη ζωή:

(245) Vitae est avidus quisquis non uult
mundo secum pereunte mori.

M: “Είναι άπληστος με τη ζωή του, όποιος δεν θέλει να πεθάνει,
την ώρα που ο κόσμος χάνεται μαζί του”.

Στην τραγωδία *Medea* και στους στ. 504-505, κατά τη στιχομυθία του Ιάσωνος με τη Μήδεια εντοπίζουμε τις παρακάτω γνωμικές απόψεις για τη ζωή:

(246) Iason: Ingrata uita est cuius acceptae pudet.

M: “Ανεπιθύμητη είναι η ζωή, που όταν την αποδέχεσαι σε ντροπιάζει”.

(247) Medea: Retinenda non est cuius acceptae pudet.

M: “Να μην την κρατήσεις, εφόσον όταν την αποδέχεσαι σε ντροπιάζει”.

Στην τραγωδία *Phoenissae* και στον στ. 294, η Αντιγόνη απευθυνόμενη προς τον δυστυχημένο Οιδίποδα λέγει:

(248) Vitam tibi ipse si negas, multis negas.

M: “Εάν αρνηθείς τη ζωή στον εαυτό σου, την αρνείσαι σε πολλούς”.

Συνεχίζουμε τώρα με την τραγωδία *Hercules Furens* και τους στ. 125-158 του χορικού άσματος, όπου περιγράφονται διάφορες ανθρώπινες ασχολίες και προβάλλεται έντονα ο ταπεινός βίος. Μάλιστα στους στ. 159-163 διατυπώνεται το εξής γνωμικό για την ανθρώπινη ζωή:

(249*) Haec, innocuae quibus est vitae
tranquilla quies
et laeta suo parvoque domus;
spes immanis
urbibus errant trepidique metus.

M: “Αυτές είναι οι αθώες δραστηριότητες αυτών που η ζωή τους είναι ξέγνοιαστη, ήσυχη και χαρούμενη μέσα στο μικρό τους σπίτι. Μεγάλες ελπίδες και τρομακτικοί φόβοι υπάρχουν στις πόλεις”.

Στην ίδια τραγωδία και στους στ. 174-178, ο Χορός αναφερόμενος και πάλι στον ανθρώπινο βίο επισημαίνει:

(250) Novit paucos secreta quies,
qui velocis memores aevi
tempora numquam reditura tenent,
dum fata sinunt, vivite laeti.

M: “Η ήσυχη και ξέγνοιαστη ζωή γνωρίζει λίγους, αυτούς δηλαδή που ενθυμούμενοι την αστραπιαία κίνηση του χρόνου, αδράχνουν τις μέρες που δεν πρόκειται να ξαναγυρίσουν. Όσο η μοίρα το επιτρέπει, ζήστε χαρούμενοι”. (Βλ. επίσης τα γνωμικά 160 και 251.)

Επίσης ο Χορός (στ. 178-182) θέλοντας να ενισχύσει την παραπάνω άποψη συμπληρώνει:

(251*) Properat cursu vita citato
volucricque die
rota praecipitis vertitur anni;
durae peragunt pensa sorores
nec sua retro fila revolvunt.

M: “Η ζωή κινείται προς τα εμπρός με γρήγορο ρυθμό, η φτερωτή μέρα πετά και ο τροχός του βιαστικού έτους γυρίζει. Οι σκληρές αδερφές της Μοίρας γνέθουν το μαλλί και οι κλωστές τους δεν γυρίζουν πίσω”.

Το παραπάνω γνωμικό φέρνει στο νου μας τον στίχο 397 από την τραγωδία *Βάκχαι* και τη φράση: *βραχὺς αἰών*, δηλαδή “η ζωή είναι σύντομή”.

Στον στ. 437, η Μεγάρα, αναφερόμενη στη γεμάτη άθλους ζωή του Ηρακλή, επισημαίνει το εξής:

(252) Non est ad astra mollis e terris via.

M: “Ο δρόμος από τη γη στα αστέρια δεν είναι εύκολος”.

Έπειτα στον στ. 874, ο Χορός αναφερόμενος στη συντομία της ζωής και στο πέραςμα του χρόνου δηλώνει:

(253) Prima quae vitam dedit hora, carpit.

M: “Η ώρα που πρώτη μας ‘δίνει’ τη ζωή, την ‘τραβάει’ επίσης μακριά μας”.

Ένα ακριβώς παρόμοιο γνωμικό για την ανθρώπινη ζωή έχει διατυπωθεί από τον ποιητή Μάρκο Μανίλιο, και πιο συγκεκριμένα: *nascentes morimur*⁵⁹, δηλαδή “με τη γέννησή μας πεθαίνουμε”.

⁵⁹ Η γνωστή αυτή φράση προέρχεται από το έργο *Astronomica* ή *Astronomicum* και εντοπίζεται στον στ. 16 του τέταρτου βιβλίου. Το έργο αυτό, όπως άλλωστε μαρτυρά και η ονομασία του, μελετά τους αστερισμούς και τα ουράνια φαινόμενα και χωρίζεται σε πέντε βιβλία.

Στην τραγωδία *Phaedra* και στους στ. 140-141, η Τροφός (Nutrix), προσπαθώντας να παραινέσει την ερωτευμένη κυρία της, υποστηρίζει το εξής:

(254) *Honesta primum est velle nec labi via.
pudor est secundus nosse peccandi modum.*

M: “Το πρώτο σημάδι μια τίμιας ζωής είναι το να θέλει κάποιος τα έντιμα (πράγματα) και να μην ξεφεύγει από τον δρόμο του. Δεύτερο σημάδι είναι η ντροπή, δηλαδή να γνωρίζει κάποιος το μέγεθος του σφάλματός του”.

Έπειτα στους στ. 257-262, η Φαίδρα αποφασίζει να εγκαταλείψει τον ανίερο έρωτά της για τον Ιππόλυτο και να αυτοκτονήσει. Η Τροφός όμως στον στ. 264 αντιτίθεται σε αυτή την επιλογή της κυρίας της και επιχειρεί να αποτρέψει μια ενδεχόμενη αυτοκτονία λέγοντας:

(255*) *Haud quisquam ad vitam facile revocari potest.*

M: “Δεν είναι εύκολο στη ζωή να ξανάρθει κανείς”.

Ευτυχία

Στην τραγωδία *Thyestes* και στους στ. 449-451, ο ομώνυμος ήρωας αναφέρει:

(256) *O quantum bonum est
obstare nulli, capere securas dapes
humi iacentem!*

M: “Πόσο καλό είναι να μη στέκεσαι εμπόδιο σε κανέναν, να μπορείς να απολαμβάνεις καθισμένος στο χώμα ένα ασφαλές γεύμα!”

Στην τραγωδία *Agamemnon* και στους στ. 103-107 του χορικού άσματος, το στοιχείο της ευτυχίας προβάλλεται μέσα από μια παραστατική και συνάμα καθημερινή εικόνα, ενός ανθρώπου που ταξιδεύει στη θάλασσα:

(257*) *Felix mediae
quisquis turbae sorte quietus
aura stringit litora tuta
timidusque mari credere cumbam
remo terras propiore legit.*

M: “Ευτυχισμένος όποιος από το μέσο πλήθος, ήρεμος με την τύχη του, πλέει με το αεράκι όσο πιο κοντά γίνεται στις ασφαλείς ακτές και φοβούμενος να εμπιστευτεί στη θάλασσα τη βάρκα του, τη φέρνει με το κουπί πιο κοντά στη στεριά”.

Μια παρόμοια φράση έχει ειπωθεί και από τον Βιργίλιο, και πιο συγκεκριμένα: *litus ama, altum alii teneant*⁶⁰, δηλαδή “εσύ μείνε κοντά στην ακτή και άσε τους άλλους να κολυμπούν στα βάθη της θάλασσας”.

Στην ίδια τραγωδία και στους στ. 928, ο Στρόφιος, (Strophius) με αφορμή τα τρομερά συμβάντα που συνέβησαν στο παλάτι, αναφέρεται στον βραχύβιο χαρακτήρα της ευτυχίας λέγοντας:

(258) *O nulla longi temporis Felicitas.*

M: “Ω καμιά ευτυχία δεν διαρκεί για πολύ χρόνο”.

⁶⁰ Verg. *Aen.* 5. 163-164 και P. J. Loseby (1962), σελ. 79.

Το παραπάνω γνωμικό μας παραπέμπει στη φράση του Ηροδότου: *τὴν ἀνθρωπίνην ὧν ἐπιστάμενος εὐδαιμονίην οὐδαμὰ ἐν τῶντῳ μένουσαν*⁶¹, δηλαδή “ξέροντας πως η ανθρώπινη ευδαιμονία ποτέ δεν μένει στο ίδιο μέρος”.

Ομορφιά

Στην τραγωδία *Troades* και στον στ. 536, ο Οδυσσεάς εκστομίζει το εξής γνωμικό:

(259) Generosa in ortus semina exsurgunt suos.

M: “Οι ευγενείς γόνιμοι μεγαλώνουν σύμφωνα με την προέλευσή τους”.

Στην τραγωδία *Phaedra* και στους στ. 761-763, ο Χορός αναφερόμενος στην ανθρώπινη ομορφιά δηλώνει:

(260) Anceps forma bonum mortalibus,
exigui donum breve temporis,
ut velox celeri pede laberis!

M: “Ωραιότητα του κορμιού, είς’ εσύ για τους θνητούς ένα αμφίβολο αγαθό!
Δώρο εφήμερο που δεν κρατά παρά μόνο λίγο χρόνο! Πόσο γρήγορα
και βιαστικά ξεγλιστράς, ‘μακριά πετάς’!”

Στο προσωρινό στοιχείο της ομορφιάς είχε αναφερθεί και ο Οβίδιος λέγοντας: *Forma bonum fragile est*⁶², δηλαδή “Η ωραία μορφή είναι εύθραυστη”.

Στην ίδια τραγωδία και στους στ. 773-776, ο Χορός τονίζει τον βραχύβιο χαρακτήρα της ομορφιάς λέγοντας:

(261*) Res est forma fugax: quis sapiens bono
confidat fragili? dum licet, utere.
tempus te tacitum subruit. horaque
semper praeterita deterior subit.

M: “Η ομορφιά είναι ‘περαστική’. Και ποιός σοφός μπορεί να εμπιστευτεί ένα εύθραυστο αγαθό; Όσο μπορείς, λοιπόν, απόλαυσέ το. Ο χρόνος θε να σε υποσκάμει σιωπηλά και κάθε τωρινή στιγμή είναι χειρότερη από την περασμένη”.

Έπειτα (στ. 777-778), ο Χορός συμπληρώνει:

(262) Tutior auiis
non est forma locis.

M: “Η ομορφιά δεν είναι ασφαλέστερη σε απρόσιτες ‘γωνίες’”.

Στο χορικό άσμα των στ. 820-821, εκφράζεται η εξής άποψη για την ανδρική ομορφιά:

(263) Raris forma uiris (saecula perspice)
impunita fuit.

M: “Μα είναι σπάνιοι οι άντρες (ρίξε το βλέμμα σου στο παρελθόν) που ήτανε ωραίοι, χωρίς να το πληρώσουν”.

⁶¹ Ηρ. *Ιστ.* 1.5.4 και K. Bassi (2004), σελ. 190.

⁶² Ον. *Ars* 2.113.

Πρόσωπο

Στην τραγωδία *Thyestes* και στους στ. 330-331, ο Ατρέας, μιλώντας προς τον υπηρέτη και σχεδιάζοντας με απόλυτη μυστικότητα την εκδίκησή του εναντίον του Θυέστη, αναφέρει το παρακάτω γνωμικό:

(264) Multa sed trepidus solet
detegere vultus.

Μ: “Το αναστατωμένο πρόσωπο συχνά προδίδει πολλά”.

Γυναίκα

Ας εξετάσουμε τώρα την τραγωδία *Phaedra* και τους στ. 559-562. Στο σημείο αυτό ο Ιππόλυτος (Hippolytus) εκφράζει κατά κάποιο τρόπο μια αρνητική και συνάμα ακραία άποψη για το γυναικείο φύλο. Πιο συγκεκριμένα δηλώνει:

(265*) Sed dux malorum femina: haec scelerum artifex
obsedit animos, huius incestis stupris
fumant tot urbes, bella tot gentes gerunt
et versa ab imo regna tot populos premunt.

Μ: “ ‘Βασίλισσα’ όμως των συμφορών είν’ η γυναίκα! Αυτή η “μαστόρισσα” κάθε εγκλήματος τις ψυχές κυριεύει. Οι μοιχείες αυτού του μιάσματος είν’ η αιτία που τα ερείπια αμέτρητων πόλεων βγάζουν καπνούς, που τόσα έθνη στον πόλεμο τρέχουν, βασίλεια πέφτουν εκ θεμελίων και θάβουν τόσους λαούς!”

Η αρνητική αυτή και συνάμα ρατσιστική οπτική εμφανίζεται και σε άλλους αρχαίους συγγραφείς. Ο Μένανδρος αναφερόμενος στις γυναίκες λέγει: *Θάλασσα και πῦρ, και γυνή τρίτον κακόν* (δηλαδή “Τρία είναι τα κακά: η θάλασσα, η φωτιά και η γυναίκα”), *Λέοντι κρεῖττον ἢ γυναικὶ συμβιοῦν*, (δηλαδή “είναι καλύτερα να ζεις με λιοντάρι παρά με γυναίκα”) και *Διά τὰς γυναίκας πάντα τὰ κακά γίνεταί* (δηλαδή “εξαιτίας των γυναικών συμβαίνουν πάντα τα κακά”)⁶³. Επίσης ο Αριστοφάνης, απευθυνόμενος προς το γυναικείο φύλο, αναφέρει χαρακτηριστικά στην κωμωδία *Λυσιστράτη* και στον στ. 1014: *οὐδέν ἐστι θηρίον γυναικὸς ἀμαχώτερον*, δηλαδή “δεν υπάρχει θηρίο πιο δύσκολο να παλέψεις από τη γυναίκα”.

Έπειτα στην ίδια τραγωδία και στον στ. 824, ο Χορός αναφέρει για τις γυναίκες:

(266) Quid sinat inausum feminae praecipis furor?

Μ: “Τι θα μπορούσε άραγες ατόλμητο ν’ αφήσει το μανιασμένο πάθος μιας γυναίκας;”

Στην τραγωδία *Agamemnon* και στους στ. 257-258, ο Αίγισθος εκφράζει μια ενδιαφερουσα άποψη:

(267) Ultimum est nuptae malum
palam maritam possidens paelex domum.

Μ: “Η χειρότερη δυστυχία για μια σύζυγο, είναι μια ερωμένη που εξουσιάζει ολοφάνερα τη συζυγική στέγη”.

⁶³ Οι παραπάνω γνωμικές φράσεις του Μένανδρου εντοπίζονται στο έργο *Γνώμαι Μονόστιχοι* και στους στ. 231, 327 και 134 αντίστοιχα.

Αιδώς

Στην τραγωδία *Troades* και στον στ. 334, ο Αγαμέμνων (Agamemnon), βρισκόμενος σε λεκτική αντιπαράθεση με τον Πύρρο και έχοντας ως αφορμή την επερχόμενη θυσία της Πολυξένης, δηλώνει:

(268) Quod non vetat lex, hoc vetat fieri pudor.

M: “Ό,τι δεν το απαγορεύει ο νόμος, το απαγορεύει η ντροπή”.

Ένα παρόμοιο γνωμικό έχει ειπωθεί και από τον Αθηναίο πολιτικό Υπερίδη, και πιο συγκεκριμένα: *Διὰ δύο προφάσεις τῶν ἀδικημάτων οἱ ἄνθρωποι ἀπέχονται, ἢ διὰ φόβον ἢ διὰ αἰσχύνην*⁶⁴, δηλαδή “Για δυο λόγους οι άνθρωποι αποφεύγουν τα αδικήματα: ή εξαιτίας του φόβου ή εξαιτίας της ντροπής”.

Στην ίδια τραγωδία και στον στ. 989, η Εκάβη, ούσα αιχμάλωτη πολέμου και αναγκασμένη να υπηρετεί από εδώ και στο εξής τον Οδυσσέα, υποστηρίζει το εξής:

(269*) Domini pudet, non servitutis.

M: “Ντρέπομαι για τον κύριό μου και όχι για τη δουλεία”.

Φόβος

Στην τραγωδία *Thyestes* και στους στ. 610-611, ο Χορός αναφέρεται στο στοιχείο του φόβου λέγοντας:

(270) Quidquid a uobis minor expauescit,
maior hoc uobis dominus minatur.

M: “Ό,τι φοβάται ο πιο αδύνατος, ένας ισχυρότερος κύριος με αυτό σας απειλεί”.

Στην τραγωδία *Troades* και στον στ. 399, ο Χορός διατυπώνει την παρακάτω γνωμική φράση για τον φόβο:

(271) Spem ponant avidi, solliciti metum.

M: “Οι άπληστοι ας εγκαταλείψουν την ελπίδα τους, οι ανήσυχοι τους φόβους τους”.

Στον στ. 515, η Ανδρομάχη, έχοντας κρύψει τον Αστυάνακτα, βλέπει τον Οδυσσέα να πλησιάζει προς το μέρος της και αναφωνεί:

(272) Levius solet timere, qui propius timet.

M: “Φοβάται συνήθως λιγότερο, αυτός που φοβάται ό,τι βρίσκεται κοντά του”.

Στον στ. 610, ο Οδυσσέας αναφέρεται σε μια συνηθισμένη πρακτική της εποχής τους λέγοντας:

(273) Auspicia metuunt qui nihil maius timent.

M: “Φοβούνται τους οιωνούς, αυτοί που δεν έχουν κάποιον μεγαλύτερο φόβο”.

Στους στ. 912-913, η Ελένη απευθυνόμενη προς την Ανδρομάχη λέγει:

(274) Perdere est patriam grave,
gravius timere.

M: “Το να χάσεις την πατρίδα σου είναι βαρύ, ακόμη πιο βαρύ το να φοβάσαι”.

Στην τραγωδία *Oedipus* και στους στ. 25-26, ο Οιδίποδας εκφράζει την εξής άποψη:

⁶⁴ J. O. Burt (1962), σελ. 602.

(275) Cum magna horreas,
quod posse fieri non putes metuas tamen.

M: “Όταν αισθάνεσαι μεγάλο αποτροπιασμό (για ένα έγκλημα), ακόμα και αυτό που δεν πιστεύεις ότι μπορεί να συμβεί, εντούτοις να το φοβάσαι”.

Στους στ. 208-209, ο Οιδίπους, συνομιλώντας με τον Κρέοντα και θέλοντας να μάθει τον χρησμό του μαντείου, λέγει:

(276) Ubi laeta duris mixta in ambiguo iacent,
incertus animus scire cum cupiat timet.

M: “Όπου η χαρά ‘αναμειγνύεται’ με τη λύπη και τα πράγματα είναι ασαφή, η αμφίγνωμη ψυχή, ενώ επιθυμεί να μάθει, φοβάται να μάθει”.

Στον στ. 243, αναφέρεται επίσης από τον Οιδίποδα το εξής γνωμικό:

(277) Curat peremptum nemo quem incolumem timet.

M: “Κανένας δεν νοιάζεται για τον νεκρό, που όσο ζούσε τον φοβόταν”.

Στον στ. 686, ο Οιδίπους ύστερα από τον χρησμό του Κάλχα φαίνεται να μην εμπιστεύεται τον Κρέοντα και να φοβάται μια ενδεχόμενη προδοσία. Μάλιστα στους στ. 700-701, ο Κρέων αγανακτισμένος με τα λεγόμενα του Οιδίποδα επισημαίνει:

(278) Qui pavet vanos metus,
veros meretur.

M: “Αυτός που τρέμει με ανύπαρκτους φόβους, αξίζει να υποστεί πραγματικούς φόβους”.

Ας εξετάσουμε τώρα την τραγωδία *Hercules Furens* και τα λόγια του γέροντα Αμφιτρύωνα (στ. 314-316). Στο σημείο αυτό ο Αμφιτρύων, μιλώντας προς τη φοβισμένη Μεγάρα και προσπαθώντας να την καθησυχάσει και να την πείσει ότι ο Ηρακλής θα γυρίσει σώος από τον Κάτω Κόσμο, υποστηρίζει το εξής:

(279) Immo quod metuunt nimis
numquam moveri posse nec tolli putant:
prona est timori semper in reius fides.

M: “Αντίθετα αυτό που φοβούνται πάρα πολύ, θεωρούν ότι δεν μπορούν με τίποτε να το παραμερίσουν και να το αποβάλουν.

Η πίστη του φόβου είναι πάντα στραμμένη προς το χειρότερο”.

Κλείνοντας τη θεματική του φόβου, στην τραγωδία *Agamemnon* εντοπίζουμε μια αφήγηση, που διαθέτει έντονα τα στοιχεία της επικής ποίησης⁶⁵. Πιο συγκεκριμένα ο Ευρυβάτης (στ. 497 και εξής) περιγράφει κάποιες εικόνες από τη μεγάλη τρικυμιά που κατέστρεψε τον στόλο των Αχαιών. Ο ίδιος αναφέρει ότι τα πληρώματα, πανικοβλημένα και μη μπορώντας να αντιδράσουν, κατέφευγαν σε προσευχές. Η τρομακτική αυτή και συνάμα χαώδης κατάσταση προβάλλεται στον στ. 510 με το εξής γνωμικό:

(280*) In vota miseros ultimus cogit timor.

M: “Ο μέγιστος φόβος οδηγεί τους δυστυχισμένους σε όρκους”.

⁶⁵ A. M. Baertschi (2015), σελ. 171-172.

Γονική Φροντίδα

Στην τραγωδία *Troades* και στον στ. 588, η Ανδρομάχη φοβισμένη από τη συμπεριφορά του Οδυσσέα αναφέρει:

(281) *Animosa nullos mater admittit metus.*

M: “Η ‘θαρραλέα’ μητρική αγάπη δεν πτοείται από κανέναν φόβο”.

Στην τραγωδία *Phaedra* και στον στ. 152, η Τροφός θεωρεί ότι ο παράνομος έρωτας της κυρίας της δεν θα μείνει κρυφός και αργά ή γρήγορα θα γίνει αντιληπτός από τον Δία. Μάλιστα η ηλικιωμένη γυναίκα ενισχύει την άποψή της λέγοντας:

(282) *Sagax parentum est cura.*

M: “Είναι οξυδερκής η έγνοια των γονιών”.

Θέληση

Στην τραγωδία *Phoenissae* και στον στ. 442, ο Αγγελιοφόρος αναφερόμενος στην εμφύλια διαμάχη του Ετεοκλή με τον Πολυνείκη λέγει:

(283) *Negare matri, qui diu dubitat, potest.*

M: “Όποιος για αρκετό καιρό διστάζει να πει όχι στη μητέρα του, δεν μπορεί να πει όχι”.

Στην τραγωδία *Phaedra* επίσης και συγκεκριμένα στον στ. 249, η Τροφός (Nutrix) συμβουλεύει τη Φαίδρα να αντισταθεί στο πάθος της για τον Ιππόλυτο και υποστηρίζει το εξής:

(284) *Pars sanitatis velle sanari fuit.*

M: “Το να θες να γιατρευτείς είναι μισή γιατρεία”.

Φήμη

Στην τραγωδία *Phaedra* και στους στ. 267-269, η Τροφός, θέλοντας να πείσει τη Φαίδρα να μην αυτοκτονήσει, την προτρέπει να μην εγκαταλείψει τον έρωτά της για τον Ιππόλυτο και επίσης τη συμβουλεύει να αγνοήσει μια ενδεχομένως κακή φήμη, που θα δημιουργηθεί εις βάρος της. Μάλιστα στους στ. 269-270, η Τροφός επισημαίνει:

(285) *Fama vix vero favet,
peius merenti melior et peior bono.*

M: “Η φήμη σπάνια ευνοεί την αλήθεια, είναι πιο καλή με αυτούς που δεν το αξίζουν και πιο κακή με τους καλούς”.

Πίστη/Εμπιστοσύνη

Στην τραγωδία *Troades* και στον στ. 587, ο Οδυσσέας απευθυνόμενος προς την Ανδρομάχη αναφέρει:

(286) *Stulta est fides celare quod prodas statim.*

M: “Είναι ανόητο πραγμα το να πιστεύεις, ότι θα αποκρύψεις αυτό, που σταδιακά θα αποκαλύψεις”.

Ας εξετάσουμε τώρα την τραγωδία *Agamemnon* και τον στ. 285. Στο σημείο αυτό ο Αίγισθος (Aegisthus) θεωρεί ότι οι βασιλικοί οίκοι δεν χαρακτηρίζονται από σχέσεις εμπιστοσύνης:

(287) *Non intrat umquam regium limen fides.*

M: “Η εμπιστοσύνη πότε δεν ‘περνάει’ το βασιλικό κατώφλι”.

Στη συνέχεια της ίδιας τραγωδίας και συγκεκριμένα στον στ. 286, η Κλυταιμνήστρα, προκειμένου να καλύψει τη μοιχεία της, δηλώνει ότι σκοπεύει να εξασφαλίσει την εύνοια και την εμπιστοσύνη των υπηρετών της με χρήματα. Σε αυτή την άποψη αντιτίθεται ο Αίγισθος (Aegisthus) λέγοντας στον στ. 287:

(288) Pretio parata vincitur pretio fides.

M: “Όταν η εμπιστοσύνη εξασφαλίζεται με χρήματα, με χρήματα επίσης χάνεται”.

Ταπεινότητα

Στην τραγωδία *Phaedra* και στους 520-521, ο Ιππόλυτος υποστηρίζει το εξής:

(289) Certior somnus premit
secura duro membra laxantem toro.

M: “Κι είναι πολύ πιο σίγουρος ο ύπνος που ‘σκεπάζει’ εκείνον που ανέμελος τα μέλη του γυρίζει σ’ ένα σκληρό κρεβάτι”.

Υποκρισία

Στην τραγωδία *Phaedra* και στους στ. 918-921, ο Θησέας, εφορμούμενος από την υποτιημένη απόπειρα βιασμού του Ιππολύτου εναντίον της Φαίδρας, δηλώνει:

(290) O uita fallax, abditos sensus geris
animisque pulcram turpibus faciem induis:
pudor impudentem celat, audacem quies,
pietas nefandum.

M: “Ω υποκριτική ζωή! Κρυφές και σκοτεινές επιθυμίες κουβαλάς και την αισχρή ψυχή σου συγκαλύπτει ένα ωραίο πρόσωπο: η ντροπαλότητα κρύβει αδιαντροπιά, η ηρεμία θρασύτητα, η ευσέβεια ανοσιότητα!”

Επίσης στους στ. 921-922, ο Θησέας συμπληρώνει:

(291) Vera fallaces probant
simulantque molles dura.

M: “Οι ψεύτες ‘διακηρύσσουν’ την αλήθεια και οι μαλθακοί υποκρίνονται τους ασκητές”.

Απληστία

Στην τραγωδία *Phaedra* και στους στ. 204-205, η Τροφός διατυπώνει το εξής γνωμικό για την ανθρώπινη απληστία:

(292) Quisquis secundis rebus exultat nimis
fluitque luxu, semper insolita appetit.

M: “Όποιος απολαμβάνει υπέρμετρη ευτυχία και ‘κολυμπάει’ στη χλιδή, πάντα ζητά πρωτόγνωρες ‘χαρές και απολαύσεις’”.

Ανθρώπινες πράξεις

Ας εξετάσουμε τώρα την τραγωδία *Thyestes* και τους στ. 321-333. Στο σημείο αυτό ο Ατρέας, έχοντας στραμμένο το βλέμμα προς τον υπηρέτη του, αναφέρει ότι πρόκειται να

εκδικηθεί τον Θυέστη και ζητά απόλυτη μυστικότητα. Μάλιστα ο Ατρέας, φοβούμενος μη τυχόν διαρρεύσει το σχέδιό του, δηλώνει στους στ. 331-332 το εξής:

(293) Magna nolentem quoque
consilia produunt.

M: “Τα μεγάλα σχέδια ‘προδίδουν’ τον εκφραστή τους, ακόμα και αν εκείνος δεν το θέλει”.

Στην ίδια τραγωδία και στους στ. 404-420, ο Θυέστης επιστρέφοντας από την εξορία αμφιβάλλει έντονα για τις προθέσεις του αδερφού του και έχει άσχημα προαισθήματα. Ο ίδιος ύστερα από την προσφορά του Ατρέα να μοιραστούν από κοινού τον βασιλικό θρόνο, αισθάνεται έντονη καχυποψία και λέγει στον στ. 416:

(294) Cum quod datur spectabis, et dantem aspice.

M: “Όταν θα κοιτάς αυτό που σου δίνεται, κοίταξε επίσης και αυτόν που στο έδωσε”.

Λογική

Ας εξετάσουμε τώρα την τραγωδία *Agamemnon* και τους στ. 125-130. Στο σημείο αυτό η Τροφός (Nutrix) αντικρίζει την Κλυταιμνήστρα βουβή και έντονα προβληματισμένη. Η βασίλισσα φοβάται μη τυχόν μαθευτεί η μοιχεία της και είναι ταραγμένη. Με αφορμή λοιπόν αυτή τη βασανισμένη στάση της Κλυταιμνήστρας, η Τροφός στον στ. 130 υποστηρίζει το εξής:

(295) Quod ratio non quit saepe sanavit mora.

M: “Αυτό που η λογική δεν μπορεί να θεραπεύσει, το θεραπεύει συχνά η διάρκεια του χρόνου”.

Έπειτα στην ίδια τραγωδία και στον στ. 144, η Κλυταιμνήστρα (Clytemnestra) αναφερόμενη στο παράφορο και αδάμαστο πάθος της για τον Αίγισθο λέγει:

(296) Ubi animus errat, optimum est casum sequi.

M: “Όπου (ή όταν) πλανάται η ψυχή, το καλύτερο είναι να ακολουθούμε την τύχη”.

Ψυχή

Στην τραγωδία *Phaedra* και στους στ. 459-460, η Τροφός έχοντας στραμμένο το βλέμμα της προς τον Ιππόλυτο επισημαίνει:

(297) Ingenia melius recta se in laudes ferunt,
si nobilem animum vegeta libertas alit.

M: “Οι ενάρετες ψυχές καλύτερα οδηγούνται σε “κολοφώνες” δόξας, αν την ευγενική τους φύση μια θαλερή ελευθερία τρέφει”.

Φύση

Στην τραγωδία *Phaedra* και στον στ. 352, ο Χορός αναφέρει για τη φύση:

(298) Vindicat omnes
natura sibi.

M: “Η φύση διεκδικεί τα πάντα!”

Στον στ. 481, η Τροφός συμβουλεύει τον Ιππόλυτο λέγοντας:

(299) Proinde uitae sequere naturam ducem.

M: “Τι’ αυτό στη ζήση σου να ’χεις για οδηγό τη Φύση”.

Στους στ. 1114-1116, ο Θησέας, ύστερα από την απώλεια του γιου του και ευρισκόμενος μέσα σε βαρύ κλίμα οδύνης, δηλώνει:

(300) O nimium potens

quanto parentes sanguinis uinclo tenes

natura! quam te colimus inuiti quoque!

M: “Ω, Φύση Παντοδύναμη! Πόσο σφιχτά με τα δεσμά του αίματος δεσμεύεις τους γονιούς και πόσο σε ‘υπακούμε’ παρά τη θέλησή μας!”

Ανάγκη

Ας εξετάσουμε τώρα την τραγωδία *Troades* και τους στ. 578-581. Στο σημείο αυτό ο Οδυσσεύς (Ulysses) βλέποντας την Ανδρομάχη να μη του αποκαλύπτει την κρυψώνα του Αστυνάκτα, την απειλεί με φρικτά βασανιστήρια. Ο ίδιος μάλιστα, πιστεύοντας ότι ο πόνος των βασανιστηρίων θα λυγίσει την Ανδρομάχη και θα την αναγκάσει να αποκαλύψει την αλήθεια, εκστομίζει στον στ. 581 το εξής γνωμικό:

(301) Necessitas plus posse quam pietas solet.

M: “Η ανάγκη συνήθως αποδεικνύεται πιο δυνατή από την ευσέβεια”.

Το περιεχόμενο του στίχου ομοιάζει κατά πολύ με γνωμικές φράσεις αρχαίων Ελλήνων ποιητών. Αρχικά ας αναφερθούμε στον Σιμωνίδη και τη γνωστή του φράση: *ανάγκα δ’ οὐδὲ θεοὶ μάχονται*⁶⁶, δηλαδή “Στην ανάγκη ακόμα και οι θεοί υποχωρούν”. Ο Αισχύλος έπειτα έχει δηλώσει στην τραγωδία *Προμηθεὺς Δεσμώτης* και στον στ. 105: *τὸ τῆς ἀνάγκης ἔστ’ ἀδῆριτον σθένος*, δηλαδή “Η δύναμη της ανάγκης είναι ανίκητη”. Ο Ευριπίδης επίσης αναφερόμενος στην ανάγκη λέγει στην τραγωδία *Ἄλκηστις* και στον στ. 965: *κρείσσον οὐδὲν Ἀνάγκας*, δηλαδή “τίποτα δεν είναι πιο ισχυρό από την ανάγκη”. Παρόμοια άποψη με τους δύο τραγικούς ποιητές, έχει και ο Μένανδρος, ο οποίος επισημαίνει: *οὐδείς ἀνάγκης μείζον ἰσχύει νόμος*⁶⁷, δηλαδή “δεν υπάρχει νόμος ισχυρότερος από την ανάγκη”.

Οργή-Μίσος-Εκδίκηση

Στην τραγωδία *Troades* (στ. 164 και εξής), ο αγγελιοφόρος Ταλθύβιος αναφέρει ότι κατά τη διάρκεια της νύχτας εμφανίστηκε στο στρατόπεδο των Αχαιών η σκιά του Αχιλλέα και απαίτησε τη θυσία της Πολυξένης. Μάλιστα στους στ. 193-194, όπου ο Ταλθύβιος παραθέτει τα λόγια του Αχιλλέα, εντοπίζουμε το παρακάτω γνωμικό:

(302) Non parvo luit

iras Achillis Graecia et magno luet.

M: “Η Ελλάδα δεν πλήρωσε με μικρό κόστος την οργή του Αχιλλέως και με μεγάλο κόστος θα την ξεπληρώσει (στο μέλλον)”.

Στους στ. 281-285, ο Αγαμέμνων αναφέρει για το μίσος και την οργή:

(303) Quicquid indignum aut ferum

cuiquam videri potuit, hoc fecit dolor

tenebraeque, per quas ipse se inritat furor,

⁶⁶ Το γνωμικό αυτό αναφέρεται μέσω του Πλάτωνος στο έργο *Πρωταγόρας* (345d).

⁶⁷ C. Wachsmuth & O. Hense (1884), σελ. 71.

gladiisque felix, cuius infecti semel
vecors libido est.

M: “Ό,τι μπορεί να φαίνεται ανάξιο ή άγριο, αυτό το δημιούργησε ο πόνος και το σκότος, με τα οποία η ίδια η μανία εξαγριώνεται, και το νικητήριο σπαθί σαν βαφτεί με αίμα μια φορά, έχει τρελή διάθεση”.

Στην τραγωδία *Medea* και στους στ. 153-154, η Τροφός (Nutrix) απευθυνόμενη προς την οργισμένη Μήδεια επισημαίνει:

(304) Ira quae tegitur nocet;
professa perdunt odia vindictae locum.

M: “Η οργή που κρύβεται βλάπτει, τα δε μίσση όταν αποκαλύπτονται χάνουν την ευκαιρία τους για εκδίκηση”.

Έπειτα στους στ. 203-204, η Μήδεια (Medea) συνομιλώντας με τον βασιλιά Κρέοντα λέγει:

(305*) Difficile quam sit animum ab ira flectere
iam concitatum.

M: “Πόσο δύσκολο είναι να απομακρύνεις από την οργή, το πνεύμα που ‘κινήθηκε’ προς αυτήν”.

Στον στ. 494, ο Ιάσων, θέλοντας να αποτρέψει τη Μήδεια από ενδεχόμενες εγκληματικές πράξεις, υποστηρίζει το εξής:

(306) Grauis ira regum est semper.

M: “Πάντα η οργή των βασιλέων είναι βαριά”.

Στους στ. 579-582, ο Χορός αναφερόμενος στην εκδικητική φύση των προδομένων γυναικών δηλώνει:

(307) Nulla uis flammae tumidiue uenti
tanta, nec teli metuenda torti,
quanta cum coniunx uiduata taedis
ardet et odit.

M: “Ούτε η δυνατή φωτιά ούτε ο οργισμένος άνεμος ούτε το βέλος που στριφογυρίζει δεν είναι τόσο τρομερά, όσο η σύζυγος που, χωρισμένη από τον άντρα της, φλέγεται από πάθος και μίσος.

Στους στ. 1009-1010, η Μήδεια, έχοντας σφαγιάσει τον έναν από τους γιους της, λέγει:

(308) Si posset una caede satiari haec manus,
nullam petisset.

M: “Εάν μπορούσε αυτό το χέρι να ευχαριστηθεί με μια σφαγή, (τότε) δεν θα ζητούσε καμία”.

Στην τραγωδία *Oedipus* και στον στ. 331, ο μάντης Τειρεσίας αναφέρεται στους θεούς λέγοντας:

(309) Solet ira certis numinum ostendi notis.

M: “Ο θυμός των θεών εκδηλώνεται συνήθως με ακριβή σημάδια”.

Τέλος στην τραγωδία *Hercules Furens* και στον στ. 1187, ο Ηρακλής βλέποντας νεκρή ολόκληρη την οικογένειά του και μη γνωρίζοντας τον δράστη αυτής της μεγάλης συμφοράς,

αναφέρει πως πρέπει να πάρει εκδίκηση. Ωστόσο ο Αμφιτρύων (στ. 1187) φαίνεται να έχει διαφορετική άποψη και απαντάει στον Ηρακλή ως εξής:

(310) Saepe vindicta obfuit.

M: “Συχνά η εκδίκηση βλάπτει”.

Ελπίδα

Στην τραγωδία *Thyestes* και στον στ. 295, ο Ατρέας αναφέρει:

(311) Credula est spes improba.

M: “Η ελπίδα του κακού γίνεται εύκολα πιστευτή”.

Στην τραγωδία *Medea* και στον στ. 162, η Τροφός απευθυνόμενη προς τη Μήδεια λέγει:

(312) Spes nulla rebus monstrat adflictis viam.

M: “Καμιά ελπίδα δεν επιλύει τις συμφορές μας”.

Στον στ. 163, η Μήδεια (*Medea*), απελπισμένη και συνάμα οργισμένη με τις ενέργειες του Ιάσωνα, απαντά στην Τροφό λέγοντας:

(313) Qui nil potest sperare, desperet nihil.

M: “Αυτός που μπορεί να ελπίζει στο τίποτα, δεν απελπίζεται με τίποτα”.

Κρίση

Στην τραγωδία *Medea* και στους στ. 199-200, η Μήδεια, συνομιλώντας με τον βασιλιά Κρέοντα που θέλει να την εξορίσει, επισημαίνει το εξής:

(314) Qui statuit aliquid parte inaudita altera,
aequum licet statuerit, haud aequus fuit.

M: “Αυτός που κρίνει χωρίς να ακούσει την άλλη πλευρά, ακόμα και αν κρίση του είναι δίκαια, ο ίδιος θεωρείται άδικος”.

Το γνωμικό των παραπάνω στίχων ομοιάζει με το αρχαίο ελληνικό γνωμικό: *πρὶν ἂν ἀμφοῖν μῦθον ἀκούσης, οὐκ ἂν δικάσῃς*, (“εάν δεν ακούσεις τα λόγια και των δύο πλευρών, δεν μπορείς να δικάσεις”), που αναφέρεται από τον Αριστοφάνη στους στ. 725-726 της κωμωδίας *Σφήκες*.

Νεότητα-Γήρας

Στην τραγωδία *Thyestes* και στον 309, ο ακόλουθος αναφέρει για τη νεολαία:

(315) Peiora iuvenes facile praecepta audiunt.

M: “Οι ‘νέοι’ εύκολα ακούνε τη χειρότερη συμβουλή”.

Στην τραγωδία *Oedipus* και στους στ. 817-818, ο γέροντας Αγγελιοφόρος εκφράζει την εξής άποψη για το γήρας:

(316) Prima languescit senum
memoria longo lassa sublabens situ.

M: “Η πρώτη ανάμνηση ενός γέροντα ‘σκοτεινιάζει και ασθενεί’,
όταν για αρκετό καιρό δεν χρησιμοποιείται”.

Στην τραγωδία *Phaedra* και στον στ. 453, η Τροφός αναφέρεται στις ηλικιακές ομάδες των ανθρώπων, λέγοντας:

(317) *Laetitia iuuenem, frons decet tristis senem.*

M: “Στο νιο ταιριάζει η χαρά, το αυστηρό στο γέρο μέτωπο!”

Όπλα

Ας εξετάσουμε τώρα την τραγωδία *Hercules Furens* και τον στ. 403. Στο σημείο αυτό ο Λύκος εκφράζει μια ρεαλιστική άποψη για τα όπλα:

(318) *Arma non servant modum.*

M: “Τα όπλα δεν υπηρετούν το μέτρο”.

Μάλιστα στους αμέσως επόμενους στίχους (404-405), ο Λύκος συμπληρώνει την προαναφερθείσα άποψη του προσθέτοντας το εξής:

(319) *Nec temperari facile nec reprimi potest
stricti ensis ira, bella delectat cruor.*

M: “Η οργή του σπαθιού που τραβιέται από τη θήκη του, δεν δύναται εύκολα να δαμαστεί ή να υποχωρήσει, οι πόλεμοι ‘ευφραίνονται’ με τις αιματοχυσίες”.

Στην τραγωδία *Agamemnon* και στους στ. 87-89, ο Χορός δηλώνει:

(320) *Licet arma vacent cessentque doli,
sidunt ipso pondere magna
ceditque oneri Fortuna suo.*

M: “Τα όπλα ας ‘ξεκουραστούν’ και οι δόλοι ας σταματήσουν, τα μεγάλα πράγματα καταπιέζονται από το βάρος τους και η Τύχη ‘κουβαλά’ το φορτίο της”.

Στον στ. 152, η Κλυταιμνήστρα (*Clytemnestra*), συνομιλώντας με την Τροφό, θεωρεί ότι η μόνη λύση για να καλύψει τη μοιχεία της και συνάμα να πάρει εκδίκηση για την Ιφιγένεια, είναι η δολοφονία του Αγαμέμνονα. Μάλιστα η βασίλισσα επισημαίνει το εξής:

(321) *Et ferrum et ignis saepe medicinae loco est.*

M: “Το σπαθί και η φωτιά συχνά λειτουργούν ως φάρμακο”.

Μια ανάλογη φράση έχει ειπωθεί και από τον Ευριπίδη στην τραγωδία *Μήδεια* και στους στ. 263-266: *γυνή γὰρ τᾶλλα μὲν φόβου πλέα / κακή τ’ ἐς ἄλκην καὶ σίδηρον εἴσορᾶν· / ὅταν δ’ ἐς εὐνήν ἠδίκημένη κυρῆ, / οὐκ ἔστιν ἄλλη φρὴν μαιφονωτέρα* (“Για όλα τ’ άλλα νιώθει φόβο η γυναίκα και δεν έχει θάρρος ούτε μπορεί τα όπλα ν’ αντικρίσει. Όμως, αν προδοθεί στον έρωτά της, πιο φόνισσα απ’ αυτήν δεν γίνεται άλλη)⁶⁸.

Στον στ. 960, η Ηλέκτρα, θέλοντας να πάρει εκδίκηση για τον θάνατο του πατέρα της, απευθύνεται στην Κλυταιμνήστρα με τα εξής λόγια:

(322) *Feminas ferrum decet.*

M: “Το σπαθί ‘ταιριάζει’ στις γυναίκες”.

⁶⁸ ΝΕ Απόδοση Τάσσου Ρούσσου (1994), σελ. 57.

Αρετή

Στην τραγωδία *Medea* και στους στ. 160-161, μέσα από τη στιχομυθία της Τροφού με τη Μήδεια διατυπώνονται τα εξής γνωμικά:

(323) Nutrix: Tunc est probanda, si locum uirtus habet.

M: “Εάν η γενναιότητα υπάρχει, τότε πρέπει να φανεί”.

(324) Medea: Numquam potest non esse uirtuti locus.

M: “Δεν γίνεται ποτέ να μην υπάρχει θέση για τη γενναιότητα”.

Συνεχίζουμε με την τραγωδία *Hercules Furens* και τον στ. 425. Στο σημείο αυτό η Μεγάρα, μιλώντας προς τον Λύκο, λέγει ένα γνωμικό για την αρετή του Ηρακλή:

(325) Nullo premetur onere, qui caelum tulit.

M: “Κανένα βάρος δεν συνθλίβει αυτόν που κουβαλά τον ουρανό”.

Στον στ. 435, η Μεγάρα αναφερόμενη στον ατρόμητο χαρακτήρα και στα κατορθώματά του Ηρακλή δηλώνει:

(326) Virtutis est domare quae cuncti pavent.

M: “Σκοπός της αρετής είναι να ‘δαμάξει’ αυτά, που όλοι μαζί φοβούνται”.

Στην ίδια τραγωδία και στους στ. 465-471, ο Λύκος επικρίνει τον τωρινό τρόπο ζωής του Ηρακλή λέγοντας ότι ο ήρωας φοράει ακριβά ενδύματα και ασχολείται με ασήμαντες δραστηριότητες. Ο Αμφιτρύων όμως εναντιώνεται στα λεγόμενα του Λύκου και αναφέρει στον στ. 476 το εξής:

(327) Post multa virtus opera laxari solet.

M: “Μετά από πολλούς άθλους, η γενναιότητα συνηθίζει να ‘ξεκουράζεται’”.

Στην τραγωδία *Phaedra* και στους στ. 985-987, ο Χορός λέγει:

**(328) Tristis virtus perversa tulit
praemia recti:
castos sequitur mala paupertas
vitioque potens regnat adulter.**

M: “Η θλιμμένη αρετή για τον ίδιο της δρόμο παίρνει βραβείο ‘αντίθετο’: τους αγνούς συνοδεύει η “άθλια” φτώχεια, τη στιγμή που ο “ακόλαστος”, στηριγμένος στο πάθος του, ανεβαίνει σε θρόνους και κυβερνά!”

Ανθρώπινες επιλογές

Στην τραγωδία *Medea* και στον στ. 198, ο Κρέων έχει αποφασίσει να εξορίσει τη Μήδεια και μάλιστα επισημαίνει:

(329) Vox constituto sera decreto uenit.

M: “Όταν η απόφαση έχει παρθεί, είναι αργά για να μιλήσεις”.

Στην τραγωδία *Phaedra* και στον στ. 1118, ο αγγελιοφόρος (Nuntius), βλέποντας τον Θησέα να κλαίει για τον νεκρό υιό του, λέγει:

(330) Haud flere honeste quisque quod voluit potest.

M: “Δεν έχει το ηθικό δικαίωμα κανείς να κλαίει για κάτι που το θέλησε”.

Ας εξετάσουμε τώρα την τραγωδία *Agamemnon* και συγκεκριμένα τον στ. 152. Στο σημείο αυτό η Κλυταιμνήστρα φαίνεται ότι σχεδιάζει μια ενδεχόμενη δολοφονία του Αγαμέμνονα. Η Τροφός μάλιστα, βλέποντας αυτές τις εκδικητικές τάσεις της κυρίας της, υποστηρίζει στον στ. 153 το εξής:

(331) *Extrema primo nemo temptavit loco.*

M: “Κανένας δεν δοκιμάζει τις έσχατες λύσεις από την αρχή”.

Αλλαγή

Στην τραγωδία *Medea* και στον στ. 175, η Τροφός συμβουλεύει την ομώνυμη ηρωίδα λέγοντας:

(332) *Tempori aptari decet.*

M: “Πρέπει να προσαρμόζεσαι στις περιστάσεις”.

Στην τραγωδία *Oedipus* και στους στ. 833-834, ο Οιδίπους, αναφερόμενος στις μεταβολές των ανθρώπινων πραγμάτων, δηλώνει:

(333) *Non expedit concutere felicem statum:*

tuto mouetur quidquid extremo in loco est.

M: “Δεν ωφελεί να διαταράσσεις μια ευτυχισμένη κατάσταση, με ασφάλεια μεταβάλλεται ό,τι βρίσκεται στην πιο δύσκολη θέση”.

Ανάλογες γνωμικές φράσεις για τη σταδιακή αλλαγή των ανθρώπινων πραγμάτων έχουν εκφραστεί και στον αρχαίο ελληνικό χώρο. Ο Ηράκλειτος αρχικά είχε δηλώσει: *τὰ πάντα ρεῖ καὶ οὐδὲν μένει*⁶⁹, δηλαδή “τα πάντα αλλάζουν και τίποτε δεν μένει σταθερό”. Έπειτα στον Αριστοτέλη και στο έργο *Ηθικά Νικομάχεια* (1100a5) εντοπίζουμε τη φράση: *πολλὰ γὰρ μεταβολαὶ γίνονται καὶ παντοῖαι τύχαι κατὰ τὸν βίον*, δηλαδή “Στη ζωή συμβαίνουν πολλές μεταβολές και αλλαγές της Τύχης”. Επίσης ο Ευριπίδης αναφέρει στην τραγωδία *Ορέστης* (στ. 228): *μεταβολὴ πάντων γλυκὺ*, δηλαδή “σε όλα τα πράγματα η αλλαγή είναι γλυκιά”.

Δουλεία

Στην τραγωδία *Troades* και στον στ. 887, η Ελένη αναφέρει για τη δουλεία:

(334) *Profuit multis capi.*

M: “Πολλοί έχουν επωφεληθεί από την αιχμαλωσία”.

Στους στ. 909-910, η Ελένη απευθυνόμενη προς την Ανδρομάχη θέτει το παρακάτω ερώτημα:

(335) *Durum et invisum et grave est
servitia ferre?*

M: “Δεν είναι σκληρό και μισητό και βαρύ πράγμα το να υπομείνεις τη δουλεία;”

Μια ανάλογη φράση για τη δουλεία έχει ειπωθεί από τον Αισχύλο στην τραγωδία *Αγαμέμνων* (στ. 953): *ἐκὼν γὰρ οὐδεις δουλίῳ χρῆται ζυγῷ*, δηλαδή “κανένας με τη θέλησή του δεν φέρει τον ζυγό της δουλείας”. Επίσης στην τραγωδία *Εκάβη* του Ευριπίδη και στον στ. 332, αναφέρεται το εξής: *αἰαῖ· τὸ δοῦλον ὡς κακὸν πέφυκ’ ἀεὶ*, δηλαδή “ω, τι κακό να είναι κάποιος σκλάβος”.

⁶⁹ Ο Πλάτων αναφέρει το παραπάνω γνωμικό του Ηράκλειτου στο έργο *Κρατύλος* (402a).

Φαυλότητα

Στην τραγωδία *Agamemnon* και στον στ. 150, η Κλυταιμνήστρα συνομιλώντας με την Τροφό πιστεύει ότι οι εγκληματικές πράξεις δεν συμβαδίζουν με τα όρια και το μέτρο. Μάλιστα η βασίλισσα δηλώνει:

(336) *Res est profecto stulta nequitiae modus.*

M: “Σίγουρα είναι βλακώδες πράγμα το να βάλεις μέτρο στη φαυλότητα”.

Αλήθεια

Στην τραγωδία *Thyestes* και στους στ. 446-447, ο Θυέστης συνομιλώντας με τον νεαρό Τάνταλο ισχυρίζεται:

(337) *Mihi crede, falsis magna nominibus placent,
frustra timentur dura.*

M: “[Πίστεψέ με], τα μεγάλα αξιώματα, που φέρουν ψεύτικα ονόματα, αρέσουν, οι σκληρές καταστάσεις μάταια προκαλούν φόβο”.

Στην τραγωδία *Troades* και στον στ. 614, ο Οδυσσεάς εκφράζει την παρακάτω άποψη:

(338) *Veritas numquam perit.*

M: “Η αλήθεια ποτέ δεν χάνεται”.

Στην τραγωδία *Oedipus* και στον στ. 295, ο μάντης Τειρεσίας υποστηρίζει το εξής:

(339) *Visu carenti magna pars ueri latet.*

M: “Στερηθείσης της οράσεως, ένα μεγάλο μέρος της αλήθειας παραμένει κρυφό”.

Στον στ. 702, ο Οιδίπους δηλώνει:

(340) *Omne quod dubium est cadat.*

M: “Καθετί που είναι διφορούμενο, χάνεται”.

Στους στ. 805-822, ο γέροντας αγγελιοφόρος αποκαλύπτει όλη την αλήθεια σχετικά με το παρελθόν και την καταγωγή του Οιδίποδα. Επίσης, ο γέροντας απευθυνόμενος προς τον Οιδίποδα λέγει στον στ. 827 το παρακάτω γνωμικό:

(341) *Saepe eruentis ueritas patuit malo.*

M: “Συχνά η αλήθεια όταν αποκαλύπτεται, γίνεται ευάλωτη στην κακία”.

Το παραπάνω γνωμικό μας παραπέμπει στη φράση: *veritas odium parit* (δηλαδή “Η αλήθεια γεννά το μίσος”), που εντοπίζεται στην κωμωδία *Andria* του Τερεντίου⁷⁰.

Τιμή

Στην τραγωδία *Phaedra* και στον στ. 874, η Φαίδρα, διστάζοντας να ομολογήσει το κρίμα της στον Θησέα, αναφέρει:

(342) *Aures pudica coniugis solas timet.*

M: “Κάθε σεμνή γυναίκα του άντρα της τ’ αυτιά φοβάται, ακόμη κι αν αυτά είναι τα μόνα που ακούν τα μυστικά της”.

⁷⁰ Ter. *Andria* 68.

Διάνοια

Στην τραγωδία *Oedipus* και στον στ. 829, ο γέροντας αγγελιοφορος, που γνωρίζει το τραγικό παρελθόν του Οιδίποδα, επισημαίνει στον δεύτερο το εξής:

(343) *Magnum esse magna mole quod petitur scias.*

M: “Αυτό που ζητάς να μάθεις, σαν έναν πελώριο βράχο είναι μεγάλο”.

Υπεροψία

Στην τραγωδία *Hercules Furens* και στον στ. 385, η Μεγάρα, απευθυνόμενη προς τον υπερόπτη Λύκο, του υπενθυμίζει ότι οι θεοί παρακολουθούν τις εγκληματικές πράξεις του:

(344) *Sequitur superbos ultor a tergo deus.*

M: “Ο θεός τιμωρός ακολουθεί από πίσω τους υπερόπτες”.

Μια ανάλογη γνωμική φράση για την υπεροψία των ανθρώπων, εντοπίζουμε στην τραγωδία *Αντιγόνη* του Σοφοκλή και στους στ. 1350-1353: *μεγάλοι δὲ λόγοι / μεγάλας πληγὰς τῶν ὑπεραύχων / ἀποτείσαντες / γήρα τὸ φρονεῖν ἐδίδαξαν*, δηλαδή “Τα μεγάλα λόγια των υπερήφανων, αφού τιμωρήθηκαν με μεγάλες συμφορές, τους δίδαξαν στο τέλος να σκέπτονται ορθά”. Επίσης ο Σοφοκλής στην τραγωδία *Ηρακλείδης* (στ. 388) αναφέρει για την αλαζονεία το εξής: *ὁ Ζεὺς κολαστὴς τῶν ἄγαν ὑπερφρόνων* (“Ο Δίας ο τιμωρός της υπέρμετρης αλαζονείας”). Αξίζει ακόμη να αναφερθούμε στον Αισχύλο και στους στ. 820-822 της τραγωδίας *Πέρσαι*: *ὡς οὐχ ὑπέρφεν θνητὸν ὄντα χρὴ φρονεῖν. / ὕβρις γὰρ ἐξανθοῦσ' ἐκάρπωσεν στάχυν / ἄτης, ὅθεν πάγκλαυτον ἐξαμᾶ θέρος*, δηλαδή “πως ο θνητός δεν πρέπει πέρα απ’ το μέτρο να ᾔχει περηφάνεια. Γιατί η αλαζονεία όταν μεστώσει, καρπίζει του χαμού το στάχυ, απ’ όπου πολύκλαυτους καρπούς τρυγᾷει”⁷¹.

Ευσέβεια

Στην τραγωδία *Thyestes* και στον στ. 549, ο Χορός εκφράζει την εξής άποψη:

(345) *Nulla uis maior pietate uera est.*

M: “Καμία δύναμη δεν είναι πιο μεγάλη από την αληθινή ευσέβεια”.

Ευημερία

Συνεχίζουμε με την τραγωδία *Oedipus* και τους στ. 687-693. Στο σημείο αυτό ο Κρέων για να αποδείξει στον Οιδίποδα ότι δεν νοιάζεται για τον βασιλικό θρόνο, προβάλλει την τριφυλλή και χωρίς στερήσεις ζωή του. Ο Οιδίποδας (*Oedipus*) αμφισβητεί τα λεγόμενα του Κρέοντα και προβάλλει την αγόρταγη φύση των ανθρώπων (στ. 694) λέγοντας:

(346) *Secunda non habent umquam modum.*

M: “Τα αγαθά της ευημερίας δεν έχουν κάποιο όριο”.

Στην τραγωδία *Agamemnon* και στον στ. 252, ο Αίγισθος δηλώνει:

(347) *Prospera animos efferunt.*

M: “Η ευημερία ‘εξαγριώνει’ τις ψυχές”.

⁷¹ ΝΕ Απόδοση Τάσσου Ρούσσου (1992), σελ. 101.

Γάμος

Στην τραγωδία *Agamemnon* και στον στ. 259, ο Αίγισθος αναφέρεται στον θεσμό του γάμου λέγοντας:

(348) Nec regna socium ferre nec taedae sciunt.

M: “Ούτε η βασιλική εξουσία ούτε και ο γάμος δεν μπορούν να διατηρήσουν τον συζυγικό δεσμό”.

Στον στ. 264, η Κλυταιμνήστρα εκστομίζει το εξής γνωμικό:

(349) Lex alia solio est, alia priuato in toro

M: “Άλλος είναι ο νόμος για τον βασιλικό θρόνο, και άλλος για το ιδιωτικό κρεβάτι”.

Ανδρεία

Στην τραγωδία *Medea* και στον στ. 603, ο Χορός παραθέτει μια ενδιαφέρουσα συμβουλή:

(350) Constitit nulli via nota magno.

M: “Το να ακολουθήσεις τη γνωστή οδό δεν σε ζημιώνει”.

Στην τραγωδία *Hercules Furens* και στους στ. 64-65, η Ήρα (Iuno) αναφερόμενη στον Ηρακλή λέγει:

(351) Caelo timendum est, regna ne summa occupet
qui vicit ima.

M: “Ο ουρανός φοβάται μήπως κατακτήσει τα ισχυρότερα βασίλεια αυτός που νίκησε τα ασθενέστερα”.

Στον στ. 433, η Μεγάρρα συνομιλώντας με τον Λύκο δηλώνει το εξής:

(352) Imperia dura tolle: quid virtus erit?

M: “Αφαιρώντας τις αυστηρές εντολές: τι θα απογίνει η ανδρεία;”

Στον στ. 464, ο γέροντας Αμφιτρύων κατά τη στιχομυθία του με τον Λύκο επισημαίνει:

(353) Quemcumque fortem videris, miserum neges.

M: “Όποιος σου φαίνεται γενναίος, να μην το αποκαλέσεις δυστυχή”.

Δειλία

Στην τραγωδία *Phaedra* και στους στ. 593-594, η ομώνυμη ηρωίδα λέγει την παρακάτω γνωμική φράση:

(354) Qui timide rogat
docet negare.

M: “Όποιος δειλά απαιτεί, προετοιμάζει την άρνηση”.

Σιωπή

Στην τραγωδία *Thyestes* και στον στ. 319, ο ακόλουθος δηλώνει:

(355) Tacere multis discitur uitae malis.

M: “Η σιωπή διδάσκεται (στον άνθρωπο) από τις πολλές συμφορές της ζωής”.

Στην τραγωδία *Medea* και στον στ. 158, η Τροφός προσπαθεί να καθησυχάσει την οργισμένη Μήδεια αναφέροντας το παρακάτω γνωμικό:

(356*) Vix te tacita defendit quies.

M: “Δύσκολα σε βοηθάει η ‘ήρεμη’ σιωπή”.

Ένα ακριβώς παρόμοιο γνωμικό αναφέρεται και από τον Μένανδρο, και πιο συγκεκριμένα: οὐδέν σιωπῆς ἐστὶ χρησιμώτερον, δηλαδή “Τίποτε χρησιμότερο από τη σιωπή”⁷².

Μνήμη

Στην τραγωδία *Troades* και στον στ. 633, η Ανδρομάχη λέγει:

(357) Dediscit animus sero quod didicit diu.

M: “Το μυαλό αργά ξεχνά, αυτό που γνώριζε για αρκετό καιρό”.

Στο έργο *Ρητορική* του Αριστοτέλη (1370a 6), εντοπίζουμε τη φράση: τὸ εἰθισμένον ὥσπερ πεφυκὸς ἤδη γίνεταί, δηλαδή “Αυτό που έχει γίνει συνήθεια, θεωρείται ως κάτι το φυσιολογικό”.

Στην τραγωδία *Oedipus* και στους στ. 820-821, ο γέροντας Αγγελιοφόρος, ενθυμούμενος τη σκηνή εγκατάλειψης του Οιδίποδα ως βρέφους, διατυπώνει το παρακάτω γνωμικό:

(358) Saepe iam spatio obrutam

leuis exoletam memoriam reuocat nota.

M: “Συχνά μια μικρή υπόδειξη ανακαλεί μια εξασθενημένη ανάμνηση, βαθιά ‘θαμμένη’ και ξεχασμένη”.

Ίαση

Στην τραγωδία *Oedipus* και στον στ. 517, ο Κρέων επισημαίνει:

(359) Ubi turpis est medicina, sanari piget.

“Όταν η γιατρεία είναι αισχρή, είναι ντροπή να θεραπευτείς”.

Μυστικά

Έπειτα στην τραγωδία *Phaedra* και στους στ. 864-874, ο Θησέας βλέποντας τη Φαίδρα ταραγμένη προσπαθεί να μάθει τι συνέβη. Ο ίδιος μάλιστα στον στ. 875, αφού υπόσχεται στη Φαίδρα απόλυτη εχεμύθεια, της ζητά να του αποκαλύψει το μυστικό που κρύβει. Η Φαίδρα όμως στον στ. 876, του απαντά με την εξής γνωμική φράση:

(360) Alium silere quod voles, primus sile.

M: “Αν θες το μυστικό σου ο άλλος να «κρατήσει», πρώτος εσύ να το «κρατήσεις»”.

Συγχώρεση

Στην τραγωδία *Agamemnon* και στον στ. 267, η Κλυταιμνήστρα ενθυμούμενη τη μοιχεία της αναφέρει:

(361) Dat ille ueniam facile cui uenia est opus.

M: “Ας συγχωρεί εύκολα, όποιος χρειάζεται (ο ίδιος) να συγχωρηθεί”.

⁷² ΝΕ Απόδοση Βαΐου Λιαπή (2002), σελ. 199.

Ανθρώπινο Πνεύμα

Στην τραγωδία (*Troades*) και στον στ. 952, η Ανδρομάχη, συνομιλώντας με την Ελένη και έχοντας ως αφορμή την πρόσφατη λιποθυμία της Εκάβης, αποφαινεται:

(362) *Quam tenuis anima vinculo pendet levi.*

M: “Μα πόσο λεπτό είναι το νήμα από όπου ‘κρέμεται’ το ελαφρύ μας πνεύμα”.

Ανάλογο σχετικά περιεχόμενο έχει και το αρχαίο ελληνικό γνωμικό: *Από λεπτοῦ (φασί) μίτου τὸ ζῆν ἤρτησθαι*⁷³, δηλαδή “λένε ότι η ζωή κρέμεται από λεπτή κλωστή”.

Μέτρο

Ας εξετάσουμε τώρα την τραγωδία *Oedipus* και τους στ. 892-910. Στο σημείο αυτό ο Χορός αναφέρεται στην ιστορία του Δαίδαλου και του Ίκαρου και την πτήση τους στον ουρανό. Μάλιστα με αφορμή την πτώση και τον θάνατο του νεαρού Ίκαρου, ο Χορός στους στ. 909-910 υποστηρίζει το εξής:

(363) *Quicquid excessit modum
pendet instabili loco.*

M: “Οτιδήποτε ξεπέρασε το όριο, κρέμεται σε ασταθές μέρος”.

Ανάλογα γνωμικά για το μέτρο έχουν ειπωθεί κατά καιρούς και στην αρχαία Ελλάδα. Ο Κλεόβουλος ο Ρόδιος ένας εκ των επτά σοφών της αρχαιότητας είχε αναφερθεί στο μέτρο λέγοντας: *Μέτρον ἄριστον*⁷⁴, δηλαδή “Το μέτρο είναι το καλύτερο”. Ακόμη ο Λακεδαιμόνιος σχετικά με το μέτρο και την υπερβολή είχε δηλώσει: *μηδὲν ἄγαν*⁷⁵ (“καμιά υπερβολή”).

Δίκαιο-Νομοτέλεια

Στην τραγωδία *Troades* και στον στ. 333, ο Πύρρος αναφέρει για τους νόμους:

(364) *Lex nulla capto parcit aut poenam impedit.*

M: “Κανένας νόμος δεν είναι επιεικής με τους αιχμαλώτους ή αποτρέπει την τιμωρία τους”.

Μια ανάλογη φράση έχει ειπωθεί και από τον Ευριπίδη στην τραγωδία *Ιων* (στ. 1046-1047): *ὅταν δὲ πολεμίους δρᾶσαι κακῶς θέλη τις, οὐδεις ἐμποδὼν κείται νόμος*, δηλαδή “όταν κάποιος θέλει να κάνει κακό στους εχθρούς του, δεν υπάρχει νόμος που να τον εμποδίζει”.

Στον στ. 336, ο Αγαμέμνων συνομιλώντας με τον Πύρρο δηλώνει:

(365) *Minimum decet libere cui multum licet.*

M: “Αυτός που δύναται να πράξει πολλά, οφείλει να επιθυμεί λίγα”.

Στην τραγωδία *Oedipus*, ο Κρέων διστάζει να αποκαλύψει τον χρησμό του μαντείου και ο Οιδίποδας στον στ. 529 προβαίνει σε μια ρητορική ερώτηση:

(366) *Ulline poena vocis expressae fuit?*

M: “Υπήρξε (ποτέ) κάποια τιμωρία για το δικαίωμα του λόγου;”

Στην τραγωδία *Hercules Furens* και στον στ. 448, ο Λύκος επισημαίνει:

⁷³ A. Otto (1962), σελ. 136.

⁷⁴ C. Wachsmuth & O. Hence (1894), σελ. 112.

⁷⁵ Το γνωμικό αυτό αναφέρεται από τον Διογένη τον Λαέρτιο στο έργο *Βίοι Φιλοσόφων* (1, 41, 4).

(367) Mortale caelo non potest iungi genus.

M: “Το θνητό γένος δεν μπορεί να σμίξει με τους θεούς”.

Χρόνος

Στην τραγωδία *Thyestes* και στον στ. 598, ο Χορός λέγει:

(368) *Ima permutat leuis hora summis.*

M: “Η ‘ελαφριά’ ώρα αλλάζει τελείως τα υψηλά και χαμηλά πράγματα”.

Στην τραγωδία *Troades* και στον στ. 400, ο Χορός διατυπώνει το εξής γνωμικό:

(369) *Tempus nos avidum devorat et chaos.*

M: “Ο ‘άπληστος’ χρόνος και το χάος μας καταβροχθίζουν”.

Στην τραγωδία *Phaedra* και στον στ. 446, η Τροφός συμβουλεύει τον νεαρό Ιππόλυτο λέγοντας:

(370) *Aetate frueri: mobili cursu fugit.*

M: “Τα νιάτα γλέντησέ τα: καλπάζοντας περνάνε!”

Στους στ. 1141-1142, ο Χορός αναφέρεται στην αστραπιαία κίνηση του χρόνου:

(371) *Volat ambiguus mobilis alis hora.*

M: “Η ευκίνητη ώρα πετά με φτερά που δεν έχουνε μπέσα”.

Μια παρόμοια γνωμική φράση έχει ειπωθεί και από τον Βιργίλιο με την εξής μορφή: *fugit inreparabile tempus*⁷⁶, δηλαδή “Ο χρόνος φεύγει ανεπιστρεπτί”. Επίσης για τη συντομία και την παροδικότητα του χρόνου ο ποιητής Οβίδιος είχε διατυπώσει το εξής γνωμικό: *tempus edax rerum*⁷⁷, “ο χρόνος καταβροχθίζει όλα τα πράγματα”.

⁷⁶ Verg. *G.* 3.284.

⁷⁷ Ον. *Met.* 15.234. Επίσης στους στ. 235-236, ο Οβίδιος προβάλλει τον χρόνο και το γήρας ως δύο ζωντανές οντότητες, που διαθέτουν δόντια και ‘μασάνε’ όλα τα ανθρώπινα πράγματα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ:

Στο κεφάλαιο αυτό περιέχονται γνωμικά από τις θεωρούμενες ως ψευδεπίγραφες τραγωδίες του Σενέκα (*Hercules Oetaeus/Octavia*).

Γνωμικά ανά θεματικές κατηγορίες:

Εξουσία-Βασιλείς

Στην τραγωδία *Hercules Oetaeus* (στ. 405-406) η Δηιάνειρα αναφερόμενη στον σύζυγό της λέγει:

(371) *Toris caruisse regnantis leve est:
alte illa cecidit quae uiro caret Hercule*

M: “Είναι μικρό ατύχημα να χάσεις το βασιλικό κρεβάτι:
(αντίθετα) από ψηλά γκρεμίζεται αυτή που χάνει από σύζυγο τον Ηρακλή”.

Στον στ. 616, ο Χορός υποστηρίζει το εξής:

(372) *Pauci reges, non regna colunt;
plures fulgor concitat aulae.*

M: “Λίγοι λατρεύουν τους βασιλείς και όχι τη βασιλική εξουσία.
Οι περισσότεροι συγκινούνται από τη λάμψη της βασιλικής αυλής”.

Στην τραγωδία *Octavia* (στ. 34-35) η Τροφός αποφαινεται:

(373) *Fulgore primo captus et fragili bono
fallacis aulae quisquis attonitus stupet.*

M: “Όποιος παρασέρνεται από την αρχική λαμπρότητα και τα εύθραυστα καλά της απατηλής εξουσίας, στέκεται (τώρα) φοβισμένος και έκθαμβος”.

Στους στ. 86-88, η Οκταβία αναφέρεται στον αυταρχικό χαρακτήρα του Νέρωνος:

(374) *Vincam saevos ante leones
tigresque truces
fera quam saevi corda tyranni.*

M: “Πιο πιθανό να νικήσω μανιασμένα λιοντάρια
και άγριες τίγρεις,
παρά την άγρια καρδιά ενός οργισμένου τυράννου”.

Στους στ. 184-185, μέσα από τη στιχομυθία της Τροφού με την Οκταβία, εκφράζονται δύο διαφορετικές απόψεις για την εξουσία:

(375) *Nvtrix: Vis magna populi est.*

M: “Η δύναμη του λαού είναι μεγάλη”.

(376) *Octavia: Principis maior tamen.*

M: “Όμως του αυτοκράτορα μεγαλύτερη”.

Στον στ. 443 ο Νέρων, παρά τις συμβουλές του Σενέκα, εξακολουθεί να υποστηρίζει τυραννικούς τρόπους διακυβέρνησης και λέγει χαρακτηριστικά:

(377) Extinguere hostem maxima est virtus ducis.

M: “Η μέγιστη αρετή του ηγέτη είναι να εξουδετερώνει τον εχθρό του”.

Ο Σενέκας ωστόσο (στ. 444) προσπαθεί με κάθε τρόπο να λογικέψει τον αυτοκράτορα και του υπενθυμίζει μια σημαντική αλήθεια:

(378) Servare cives maior est patriae patri.

M: “Η μεγαλύτερη αρετή του πατέρα της πατρίδας είναι να προστατεύει τις ζωές των πολιτών”.

Ο Πλάτων επίσης στο έργο *Πολιτεία* (347d) αναφέρει: *ἀληθινὸς ἄρχων οὐ πέφυκε τὸ αὐτῷ συμφέρον σκοπεῖσθαι ἀλλὰ τὸ τῷ ἀρχομένῳ* (δηλαδή “από τη φύση του ο αληθινός άρχοντας τωόντι δεν κοιτάζει το δικό του συμφέρον αλλά το συμφέρον του αρχομένου”)⁷⁸.

Στους στ. 456-457 έχουμε μια έντονη στιχομυθία ανάμεσα στον Νέρωνα και τον Σενέκα. Ο καθένας τους εκφράζει μια διαφορετική άποψη σχετικά με την άσκηση της εξουσίας και αυτό μαρτυρείται αναμφιλέκτως μέσα από τον παρακάτω διάλογο:

(379) Nero: Ferrum tuetur principem. **(380) Seneca:** Melius fides.

M: Νέρων: “Το σπαθί προστατεύει τον αρχηγό (ή τον αυτοκράτορα) ”.

Σενέκας: “Η πίστη (όμως) καλύτερα”.

(381) Nero: Decet timeri Caesarem. **(382) Seneca:** At plus diligi.

M: Νέρων: “Πρέπει να φοβούνται τον Καίσαρα”.

Σενέκας: “Περισσότερο (όμως) να τον αγαπούν”.

Ο Νέρων ωστόσο φαίνεται αμετακίνητος στις τυραννικές απόψεις του και για άλλη μια φορά επαναλαμβάνει στον στ. 461:

(383) Respectus ensis faciet.

M: “Το σπαθί θα σε κάνει σεβαστό”.

Στη συνέχεια της ίδιας τραγωδίας (στ. 575), ο Σενέκας εκφράζει με λακωνικό τρόπο τις προσδοκίες του απογοητευμένου ρωμαϊκού λαού:

(384) Maiora populus semper a summo exigit.

M: “Ο λαός προσδοκά πάντα μεγαλύτερα πράγματα από τον ηγέτη του”.

Ο Νέρων όμως αδιαφορεί παντελώς για τις απόψεις του λαού και απαντά στον στ. 579:

(385) Male imperatur, cum regit vulgus duces.

M: “Όταν ο λαός κυβερνά τους αρχηγούς, έχουμε κακή διακυβέρνηση”.

Έγκλημα-Ενοχή

Στην τραγωδία *Hercules Oetaeus* (στ. 443) η Δηιάνειρα φαίνεται να αδιαφορεί πλήρως για τον θάνατο και δηλώνει:

(386) Contempsit omnes ille qui mortem prius;
libet ire in enses.

⁷⁸ ΝΕ Απόδοση Ν. Μ. Σκουτερόπουλου (2002), σελ. 83.

M: “Τους περιφρονεί όλους εκείνος που πρώτα περιφρόνησε τον θάνατο.
Είναι ευχάριστο πράγμα να βαδίζεις απέναντι στα ξίφη”.

Στον στ. 657, ο Χορός αναφέρεται στα εγκλήματα των βασιλικών οίκων λέγοντας:

(387) Aurea miscet pocula sanguis.

M: “Στα χρυσά ποτήρια αναμειγνύεται το αίμα”.

Στους στ. 740 και εξής, ο Ύλλος πληροφορεί τη μητέρα του ότι ο Ηρακλής, φορώντας τον χιτώνα, πήρε φωτιά και καίγεται ως το μεδούλι των οστών του. Η Δηιάνειρα τότε μετανιωμένη για την πράξη της θέλει να πεθάνει, και ο Ύλλος (στ. 885-886), προσπαθώντας να τη μεταπείσει, λέγει:

(388) Erroris est hic omne quodcumque est nefas.

Haut est nocens quicumque non sponte est nocens.

M: “Κάθε έγκλημα οποιουδήποτε είδους οφείλεται σε σφάλμα.
Δεν είναι ένοχος όποιος δρα χωρίς επίγνωση (των πράξεών του)”.

Στον στ. 889, ο Ύλλος (Hyllus) συμπληρώνει:

(389) Nocens videri, qui mori quaerit, cupit.

M: “Αυτός που αναζητά τον θάνατο, επιθυμεί να φαίνεται ένοχος”.

Στον επόμενο στίχο (890) της ίδιας τραγωδίας, η Δηιάνειρα, πιστεύοντας ότι το κρίμα της θα σβηστεί μόνο με τον θάνατο, απαντά:

(390) Mors innocentes sola deceptos facit.

M: “Ο θάνατος μόνο κάνει τους αμαρτάνοντες αθώους”.

Στον στ. 983, ο Ύλλος απενοχοποιεί το ανθρώπινο σφάλμα:

(391) Error a culpa vacat.

M: “Το λάθος δεν θεωρείται ένοχο”.

Έπειτα (στ. 984-986), ο Ύλλος διστάζει να σκοτώσει τη μητέρα του και εκείνη για να τον παρακινήσει, υποστηρίζει στον στ. 986 το εξής:

(392) Hoc erit pietas scelus.

M: “Αυτό το έγκλημα θα είναι ευσεβής πράξη.”

Στον στ. 1029, ο Ύλλος αναφέρεται στο έγκλημα λέγοντας:

(393) Urget hinc illinc scelus.

M: “Από εδώ ως εκεί ‘στοιβάζεται’ το έγκλημα”.

Ας έρθουμε τώρα στην *Octavia* (στ. 832) και στο σημείο όπου ο Νέρων, αναφερόμενος στους εξεγερμένους πολίτες της Ρώμης, αποφάινεται:

(394) Graviores meruit impium plebis scelus.

M: “Το αισχρό έγκλημα του λαού αξίζει βαρύτερη τιμωρία”.

Στον στ. 983, ο Χορός αναφέρεται στην αυταρχική εξουσία της εποχής του και στις συνεχείς θανατώσεις αθώων πολιτών, λέγοντας ειρωνικά το εξής:

(395) Civis gaudet Roma cruore.

M: “Η Ρώμη ‘χαίρεται’ με τη σφαγή του πολίτη της”.

Θάνατος

Στον *Hercules Oetaeus* και στους στ. 107-111, ο Χορός υποστηρίζει το εξής:

(396) quisquis sub pedibus fata rapacia
et puppem posuit fluminis ultimi,
non captiva dabit bracchia vinculis
nec pompae veniet nobile ferculum:
numquam est ille miser cui facile est mori.

M: “Όποιος έβαλε κάτω από τα πόδια του τη λαίμαργη μοίρα και το καράβι του τελευταίου ποταμιού, δεν θα περάσει στα αιχμάλωτα χέρια του αλυσίδες και ούτε ως περίφημο λάφυρο θα περιφερθεί σε πομπή. Ποτέ δεν είναι δυστυχισμένος, αυτός που του είναι εύκολο να πεθάνει”.

Στον στ. 922, η Δηιάνειρα, έχοντας αποφασίσει να δώσει ένα τέλος στη ζωή της, αναφέρει:

(397) Frustra tenetur ille qui statuit mori.

M: “Μάταια συγκρατείται, εκείνος που αποφάσισε να πεθάνει”.

Πρβλ. *Φαίδρα*, στ. 265-266: *Prohibere nulla ratio periturum potest, / ubi qui mori constituit et debet mori.*

Στους στ. 929-931 η Δηιάνειρα συμπληρώνει:

(398) Quicumque misero forte dissuadet mori,
crudelis ille est: interim poena est mori,
sed saepe donum; pluribus veniae fuit.

M: “Όποιος θαρραλέα πείθει τον δυστυχισμένο να μην πεθάνει, εκείνος είναι σκληρός. Εν τω μεταξύ ο θάνατος είναι τιμωρία, αλλά συχνά και δώρο, για τους περισσότερους αποτέλεσε ένα είδος συγχώρεσης”.

Στον στ. 1021, η Δηιάνειρα μέσα σε απόγνωση αποφαινεται:

(399) Mors sola portus dabitur aerumnis meis.

M: “Μόνο ο θάνατος προσφέρεται ως λιμάνι των συμφορών μου”.

Στους στ. 1333-1336 ο Ηρακλής, βασανισμένος από τον μεγάλο πόνο, παρακαλεί τους πολίτες να τον σκοτώσουν. Ο ίδιος θεωρεί ότι ο θάνατος του, πέρα από την προσωπική λύτρωση που θα του χαρίσει, θα είναι επίσης κέρδος για την πόλη, καθώς θα την απαλλάξει από μελλοντικές συμφορές. Πιο συγκεκριμένα, ο ήρωας επισημαίνει στον στ. 1336 το εξής:

(400) Mors erit pretium omnium.

M: “Ο θάνατος θα είναι ωφέλιμος για όλους”.

Στους στ. 1983-1988, ο Χορός αναφέρει το εξής γνωμικό:

(401) Numquam Stygias fertur ad umbras
inclita virtus: vivunt fortes
nec Lethaeos saeva per amnes
vos fata trahent, sed cum summas
exiget horas consumpta dies,
iter ad superos gloria pandet.

M: “Η ένδοξη ανδρεία δεν γεννήθηκε ποτέ στις σκιές της Στύγας.

Οι δυνατοί θα ζήσουν και τα μανιασμένα ποτάμια της Λήθης
δεν θα ‘αρπάξουν’ το πεπρωμένο τους. Μα σαν οι μέρες τους
ξοδευτούν και φτάσουν οι τελευταίες ώρες,
η δόξα θα τους ‘ανοίξει’ τον δρόμο για τον ουρανό”.

Στην *Octavia* (στ. 77-79), μέσα από τη στιχομυθία της Οκταβίας με την Τροφό, εκφράζεται η άποψη ότι ο θάνατος είναι λυτρωτής των βασανισμένων ανθρώπων:

(402) Nutrix: Quis te tantis solvet curis,
miseranda, dies?

Octavia: Qui me Stygias mittet ad umbras.

Μ: Τροφός: “Δύστυχη, ποια μέρα θα σε αλαφρώσει από τόσο μεγάλες έγνοιες; ”

Οκταβία: “Αυτή που θα με ‘στείλει’ στις σκιές της Στύγας”.

Ανθρώπινη Μοίρα-Τύχη

Στον *Hercules Oetaeus* συναντούμε μια σειρά από γνωμικά για τη μοίρα και την τύχη των ανθρώπων. Έτσι στους στ. 104-106 ο Χορός δηλώνει:

**(403) Par ille est superis cui pariter dies
et fortuna fuit, mortis habet vices
lente cum trahitur vita gementibus.**

Μ: “Είναι ίσος με τους θεούς, αυτός που η ζωή και η τύχη του είχαν ίση διάρκεια. Αλλά όμοια με θάνατο είναι η ζωή, όταν “περνάει” αργά μέσα σε θρήνους”.

Στους στ. 228-232 του χορικού άσματος αναφέρονται οι προϋποθέσεις που οδηγούν σε μια χαρούμενη ζωή:

**(404) Felix quisquis novit famulum
regemque pati
vultusque suos variare potest.
rapuit vires pondusque malis
casus animo qui tulit aequo.**

Μ: “Είναι ευτυχισμένος όποιος ως βασιλιάς ή σκλάβος γνωρίζει το πως να υπομένει τη μοίρα του και μπορεί να αλλάζει την έκφραση του προσώπου του ανάλογα με την κατάσταση. Αυτός που υπέμεινε τις αντιξοότητες με ηρεμία πνεύματος, έχει στερήσει από την κακοτυχία τη δύναμη και το βάρος της”.

Πρβλ. Αισχύλ., *Προμ. Δεσμ.* 103-104: *τήν πεπρωμένην δὲ χρῆ / αἴσαν φέρειν ὡς ῥᾶστα*, (δηλαδή “ό,τι είναι γραμμένο από τη μοίρα του, πρέπει κάποιος να το υπομείνει, όσο πιο εύκολα γίνεται”). Επίσης βλ. Σοφ., *Φιλοκτ.* 1316-1317: *ἀνθρώποισι τὰς μὲν ἐκ θεῶν τύχας δοθείσας ἔστ’ ἀναγκαῖον φέρειν*: “Οι άνθρωποι πρέπει να υπομένουν ό,τι τους τύχει απ’ τους θεούς”.

Στον στ. 640, ο Χορός των γυναικών από την Αιτωλία λέγει:

(405) Quota pars moritur tempore fati?

Μ: “Ποιος άνθρωπος απεβίωσε ξοδεύοντας όλο τον χρόνο που του ‘έδωσε’ η μοίρα; ”

Στους στ. 641-642, ο Χορός συμπληρώνει το προαναφερθέν γνωμικό, λέγοντας:

**(406) Quos felices Cynthia vidit,
vidit miseros enata dies.**

M: “Όποιους η Κυνθία βλέπει χαρούμενους,
η ‘νέα’ μέρα τους βλέπει δυστυχισμένους”.

Στους στ. 713-714, η Δηιάνειρα αναφέρεται στη ζηλόφθονη φύση των θεών:

(407) Semel profecto premere felices deus
cum coepit, urget, hos habent magna exitus.

M: “Καμιά φορά, όταν ο Θεός πραγματικά αρχίζει να καταπιέζει τους ευτυχισμένους, τους πιέζει υπερβολικά. Τέτοιο τέλος έχουν οι μεγάλες τύχες”.

Έπειτα (στ. 887-888), η Δηιάνειρα φαίνεται να αναγνωρίζει το εγκληματικό της σφάλμα και να αποδέχεται τις ευθύνες της. Πιο συγκεκριμένα η ίδια επισημαίνει:

(408) Quicumque fato ignoscit et parcit sibi,
errare meruit: morte damnari placet.

M: “Όποιος αγνοεί τη μοίρα και είναι επιεικής με τον εαυτό του,
δίκαια σφάλλει και ταιριάζει να καταδικαστεί σε θάνατο”.

Στους στ. 900b-901, κατά τη στιχομυθία του Ύλλου με τη Δηιάνειρα, εντοπίζουμε τα παρακάτω γνωμικά:

(409) Hyllus: Fata quis damnat sua?

Deianira: Quicumque fata iniqua sortitus fuit.

M: Ύλλος: “Ποιος κατηγορεί το πεπρωμένο του;”

Δηιάνειρα: “Όποιος ‘επιλέχθηκε’ από την άδικη μοίρα”.

Στην *Octavia* (στ. 81-82) εκφράζεται από την ομώνυμη ηρωίδα η εξής άποψη:

(410) Non vota meos tua nunc casus,
sed fata regunt.

M: “Οι προσευχές σου δεν κυβερνούν την Τύχη μου, αλλά η Μοίρα”.

Στους στ. 83-84, η Τροφός απαντά στο προαναφερθέν γνωμικό, λέγοντας:

(411) Dabit afflictas meliora deus
tempora mitis.

M: “Ο εύσπλαχνος Θεός θα δώσει στους κατατρεγμένους καλύτερες μέρες”.

Στον στ. 452 ο Σενέκας λέγει για την Τύχη:

(412) Crede obsequenti parcius: levis est dea.

M: “Πίστευε πιο προσεχτικά στην Τύχη: είναι ‘ελαφριά’ η Θεά”.

Στους στ. 896-899, ο Χορός πιστεύει ότι η Τύχη δεν είναι ευνοϊκή με τους πλούσιους:

(413) Bene paupertas humili tecto
contenta latet:
quatiunt altas saepe procellae
aut evertit Fortuna domos.

M: “Η φτώχεια καλώς κρύβεται σε ταπεινό σπίτι: συχνά είτε οι ανεμοστρόβιλοι ταρακουνούν τα ψηλά σπίτια είτε η τύχη τα αναποδογυρίζει”.

Δυστυχία–Συμφορές–Ανθρώπινος Πόνος

Στον *Hercules Oetaeus* (στ. 171-172) ο Χορός των γυναικών από την Οιχαλία επισημαίνει:

(414) *Commoda cladibus
magnis magna patent.*

M: “Τα μεγάλα δεινά προσφέρουν μεγάλες ανταμοιβές”.

Στους στ. 178-180 η Ιόλη, αναφερόμενη στις συνεχείς συμφορές που την κατατρέχουν, δηλώνει:

(415) *Alio nostras fortuna vocat
lacrimas, alias flere ruinas
me fata iubent.*

M: “Η τύχη ‘στρέφει’ τα δάκρυα μου σε άλλα βάσανα, η μοίρα με διατάζει να θρηνήσω για άλλες συμφορές”.

Στους στ. 295-297, η Δηιάνειρα αναφέρει:

(416) *O nulla dolor
contente poena, quaere supplicia horrida,
incogitata, infanda.*

M: “Ω κανένας πόνος δεν συγκρατείται με μια ποινή, αλλά αναζητά τιμωρία τρομαχτική, ασύλληπτη, ανείπωτη”.

Στον στ. 691, ο Χορός υποστηρίζει το εξής για τα ανθρώπινα πράγματα:

(417) *Male pensantur magna ruinis.*

M: “Με άσχημο τρόπο τα μεγάλα πράγματα αντισταθμίζονται από τις συμφορές”.

Στους στ. 697-699, ο Χορός κάνει μια αναφορά στην εχθρική τύχη χρησιμοποιώντας την εικόνα της θάλασσας και των πλοίων:

(418) *Transit tutos Fortuna sinus
medioque rates quaerit in alto,
quarum feriunt sipara nubes.*

M: “Η κακοτυχία διαβαίνει από ασφαλείς κόλπους και αναζητά πλοία που ταξιδεύουν στην ανοιχτή θάλασσα και των οποίων ο κακός καιρός χτυπά τα πανιά”.

Στους στ. 754-755, η Δηιάνειρα αναφέρει για την ανθρώπινη δυστυχία:

(419) *Miserias properant suas
audire miseri.*

M: “Οι δυστυχισμένοι βιάζονται να ακούσουν τις συμφορές τους”.

Στον στ. 1836, ο Ύλλος υποστηρίζει για τον θρήνο:

(420) *Fortes vetant maerere, degeneres iubent.*

M: “Οι δυνατοί δεν επιτρέπουν το να θρηνείς, οι δειλοί το διατάζουν”.

Στους στ. 1969-1970 ο Ηρακλής, απευθυνόμενος προς την Αλκμήνη (*Alcmena*), δηλώνει:

(421) *Proinde planctus pone, quos nato paret
genetrix inertis; luctus in turpes eat.*

M: “Λοιπόν σταμάτα το κλάμα: τέτοια δάκρυα χύνει μια μάνα για το ανάξιο παιδί της. Ο θρήνος ας συνοδεύει τους ατιμωμένους”.

Έρωτας–Αγάπη

Ας εξετάσουμε τώρα την τραγωδία *Hercules Oetaeus*. Στους στ. 351-357, η Τροφός πιστεύει σε έναν πιθανό έρωτα του Ηρακλή για την πριγκίπισσα Ιόλη, αλλά θεωρεί ότι αυτό ίσχυε πριν, όταν το βασιλείο της δεύτερης ήταν ακόμη πανίσχυρο και ανθηρό. Τώρα η Ιόλη, έχοντας χάσει τα πάντα και όντας δούλη, είναι λογικό να μην προσελκύει το ενδιαφέρον του Ηρακλή. Μάλιστα η Τροφός στον στ. 357, προκειμένου να ενισχύσει τον συλλογισμό της και να δηλώσει την αλλαγή στάσης του Ηρακλή απέναντι στην Ιόλη, αναφέρει:

(422) *Illicita amantur, excidit quicquid licet.*

M: “Ο έρωτας αγαπάει το απαγορευμένο, οτιδήποτε είναι επιτρεπτό αποφεύγεται”.

Η Δηιάνειρα, έχοντας έντονες αντιρρήσεις για τα παραπάνω λόγια της Τροφού, υποστηρίζει στον στ. 358:

(423) *Fortuna amorem peior inflammat magis.*

M: “Η κακοτυχία φλέγει περισσότερο την αγάπη”.

Στον στ. 407, η Τροφός αποφαινεται για την αγάπη των γονιών:

(424) *Conciliat animos coniugum partus fere.*

M: “Συνήθως τα παιδιά αποκαθιστούν την αγάπη του ζευγαριού”.

Στον στ. 472 η Τροφός, θέλοντας να ηρεμήσει την οργισμένη Δηιάνειρα, δηλώνει:

(425) *Vicit et superos Amor.*

M: “Ο Έρωτας νίκησε και τους θεούς”.

Στους στ. 189-192 της *Octavia*, η Τροφός, θέλοντας να παρηγορήσει την ομώνυμη ηρωίδα, υποστηρίζει ότι ο έρωτας του Νέρωνα και της Ποπαίας είναι κατά κάποιο τρόπο προσωρινός, καθώς η νεαρή κοπέλα αργά ή γρήγορα και αφού πάρει αυτά που επιθυμεί, θα ξεχάσει τον αυτοκράτορα:

(426) *Iuvenilis ardor impetu primo furit,
languescit idem facile nec durat diu
in Venere turpi, ceu levis flammae vapor:
amor perennis coniugis castae manet.*

M: “Το νεανικό πάθος αρχικά ξεσπά με μανία, (όμως) εύκολα το ίδιο μαλακώνει, όπως ακριβώς και ο καπνός της μικρής φλόγας, δεν διαρκεί για αρκετό καιρό ο ανίερρος έρωτας, (αντίθετα) ο αδιάκοπος έρωτας της αγνής συζύγου παραμένει”.

Στην ίδια τραγωδία (στ. 536-537) ο Νέρων θεωρεί πως ο γάμος του με την Οκταβία δεν ήταν επιτυχημένος. Στην άποψη αυτή αντιτίθεται ο Σενέκας λέγοντας πως η Οκταβία αγαπούσε τον αυτοκράτορα, αλλά το έκρυβε, καθώς ντρεπόταν για τις εγκληματικές πράξεις του συζύγου της. Η αντίθεση μάλιστα του Σενέκα (στ. 538-539) δηλώνεται ως εξής:

(427) *Teneris in annis haud satis clara est fides,
pudore victus cum tegit flammam amor.*

M: “Τα πρώτα χρόνια η πίστη στον έρωτα δεν είναι αρκετά ξεκάθαρη, όταν η αγάπη νικείται από την ντροπή, κρύβει τις φλόγες της”.

Στους στ. 561-565 ο Σενέκας, συνομιλώντας με τον Νέρωνα, υποστηρίζει για την αγάπη:

(428) *Vis magna mentis blandus atque animi calor
Amor est; iuventa gignitur, luxu otio*

nutritur inter laeta Fortunae bona.
quem si fovere atque alere desistas, cadit
brevique vires perdit extinctus suas.

M: “Η αγάπη είναι η μεγάλη δύναμη του νου και η ευχάριστη ζεστασιά του πνεύματος. Γεννιέται στα νεανικά χρόνια, τρέφεται από την πολυτέλεια και τον ελεύθερο χρόνο, βρίσκεται ανάμεσα στα χαρούμενα και καλά πράγματα της Τύχης. Και αν σταματήσεις να την κρατάς ζεστή και να την τρέφεις, σύντομα φθίνει και σβήνοντας χάνει τις δυνάμεις της”.

Στους στ. 566-569, ο Νέρων φαίνεται να συμφωνεί με τα προαναφερθέντα λόγια του φιλοσόφου και δηλώνει:

(429) Hanc esse vitae maximam causam reor,
per quam voluptas oritur; interitu caret,
cum procreetur semper humanum genus
Amore grato, qui truces mulcet feras.

M: “Θεωρώ ότι η αγάπη είναι ο μεγαλύτερος στόχος του βίου, απ’ αυτή η ευχαρίστηση ξεπροβάλλει. Είναι ελεύθερη από τον θάνατο, καθώς το ανθρώπινο γένος αναπαράγεται πάντα με την ευχάριστη αγάπη, που μαλακώνει τα άγρια θηρία”.

Ανθρώπινη ζωή

Στον *Hercules Oetaeus* (στ. 900) ο Ύλλος προκειμένου να απενοχοποιήσει τις εγκληματικές πράξεις της Δηιάνειρας, υποστηρίζει το εξής:

(430) Multis remissa est vita quorum error nocens,
non dextra fuerat.

M: “Η ζωή ‘χαρίστηκε’ σε πολλούς, επειδή η ενοχή τους γεννήθηκε από λάθος”.

Στους στ. 675-676 του χορικού άσματος διαβάζουμε για τη ζωή και τις ανθρώπινες επιλογές:

(431) Quisquis medium defugit iter
stabili numquam tramite currit.

M: “Όποιος αποφεύγει τη μέση οδό, ποτέ δεν τρέχει σε σταθερό μονοπάτι”.

Στην *Octavia* (στ. 472-476), ο Σενέκας αναφέρεται στα χαρακτηριστικά και στον βίο ενός «πραγματικού» αυτοκράτορα, λέγοντας:

(432) Pulcrum eminere est inter illustres viros,
consulere patriae, parcere afflictis, fera
caede abstinere tempus atque irae dare,
orbi quietem, saeculo pacem suo.
haec summa virtus, petitur hac caelum via.

M: “Είναι όμορφο για έναν άνθρωπο να είναι διακεκριμένος ανάμεσα σε επιφανείς άνδρες, να φροντίζει την πατρίδα, να δείχνει έλεος στους αδύναμους, να απέχει από την άγρια σφαγή και να ηρεμεί την οργή του δίνοντάς της χρόνο, να παρέχει ηρεμία στον κόσμο και η ειρήνη στη γενιά του. Αυτή είναι η μέγιστη αρετή, αυτός ο δρόμος οδηγεί στον ουρανό”.

Ευτυχία

Στον *Hercules Oetaeus* (στ. 673-674) ο Χορός εκφράζει την άποψή του σχετικά με την ευτυχία των ανθρώπων:

(433) Nec sibi felix pauper habetur
nisi felices cecidisse videt.

M: “Ο φτωχός δεν θεωρεί τον εαυτό ευτυχισμένο,
εκτός αν δει τους ευτυχισμένους να ξεπέφτουν”.

Ομορφιά

Στους στ. 219-221 του *Hercules Oetaeus*, η Ιόλη αναφέρεται στην ομορφιά λέγοντας:

(434) Pro saeve decor
formaque mortem paritura mihi,
tibi cuncta domus concidit uni.

M: “‘Μανιασμένη’ ομορφιά και μορφή με ‘οδηγείτε’ στον θάνατο,
εξαιτίας σας ολόκληρος ο οίκος μου αφανίστηκε μονομιάς”.

Στην *Octavia* (στ. 550) ο Σενέκας υπενθυμίζει:

(435) Florem decoris singuli carpunt dies.

M: “Η κάθε μέρα ‘αρπάζει’ την ομορφιά του λουλουδιού”.

Φόβος

Στην *Octavia* (στ. 441), ο Νέρων πιστεύει ότι για να είναι κάποιος δίκαιος, πρέπει να μην φοβάται να πράξει το στιδῆποτε:

(436) Iustum esse facile est cui vacat pectus metu.

M: “Είναι εύκολο να είναι δίκαιος (κάποιος), που η καρδιά του δεν έχει φόβο”.

Στην ίδια τραγωδία (στ. 442) ο Σενέκας, απαντώντας στην παραπάνω άποψη του Νέρωνα, δηλώνει:

(437) Magnum timoris remedium clementia est.

M: “Η ευσπλαχνία είναι η μεγάλη θεραπεία του φόβου”.

Στον στ. 449 ο Νέρων αναφέρει για τους θεούς:

(438) Stulte verebor, ipse cum faciam, deos.

M: “Είναι ανόητο πράγμα το να φοβηθώ τους θεούς, εφόσον ο ίδιος τους δημιουργώ”

Φήμη

Στην τραγωδία *Octavia* (στ. 584-585) μέσα από τη στιχομυθία του Σενέκα με τον Νέρωνα διατυπώνονται τα παρακάτω γνωμικά:

(439) Seneca: Leuis atque uana. (440) Nero: Sit licet, multos notat.

M: “(Η φήμη) είναι ελαφριά και κενή”. **M:** “Και έτσι να είναι, στιγματίζει πολλούς”.

(441) Seneca: Excelsa metuit. (442) Nero: Non minus carpit tamen.

M: “Φοβάται τους δυνατούς”. **M:** “Ωστόσο δεν δυσφημεί λίγο (τους ανθρώπους)”.

Πίστη-Εμπιστοσύνη

Στον *Hercules Oetaeus* (στ. 480) η Τροφός προσπαθεί να μάθει το μυστικό σχέδιο της Δηϊάνειρας και υπόσχεται στη δεύτερη απόλυτη εχεμύθεια. Μάλιστα στον επόμενο στίχο (481) η Τροφός υποστηρίζει για την εμπιστοσύνη:

(443) Interim scelus est fides.

M: “Έν τω μεταξύ η πίστη είναι έγκλημα”.

Στους στ. 602-603 της ίδιας τραγωδίας ο Χορός, αναφερόμενος στην πίστη, δηλώνει:

(444) Nam rara fides
ubi iam melior fortuna ruit.

M: “Λοιπόν η πίστη είναι δυσεύρετη,
εκεί που γκρεμίστηκε ήδη η καλύτερη τύχη”.

Υποκρισία

Στην *Octavia* (στ. 877-882) ο Χορός υποστηρίζει:

(445) O funestus multis populi
dirusque favor,
qui cum flatu vela secundo
ratis implevit vexitque procul,
languidus idem
deserit alto saevoque mari.

M: “Ω! Θανάσιμη και τρομερή για πολλούς ανθρώπους είναι η εύνοια του λαού! Αυτή (δηλαδή) που φούσκωσε τα πανιά του πλοίων με ευνοϊκό άνεμο και τα έσπρωξε μακριά, και σαν η ίδια εξασθένησε, τα εγκατέλειψε στα βάθη της μανιασμένης θάλασσας”.

Απληστία

Συνεχίζουμε με την τραγωδία *Hercules Oetaeus* και τον στ. 631 του χορικού άσματος, όπου γίνεται αναφορά στην απληστία ορισμένων ανθρώπων. Συγκεκριμένα ο Χορός εκφράζει την εξής άποψη:

(446) Avidis natura parum est.

M: “Για τους αχόρταγους (όλη) η φύση δεν είναι αρκετή”.

Πρβλ. την αρχαιοελληνική παροιμία: *Κύων παρ' έντέροις*⁷⁹ (δηλαδή “σαν τον σκύλο στ' άντερα”), που χρησιμοποιείται για ανθρώπους με τεράστια απληστία.

Ακολασία

Στους στ. 427-435 της *Octavia* ο Σενέκας, αναφερόμενος στην απληστία και την ακολασία του ανθρώπινου βίου, δηλώνει:

(447) maximum exortum est malum
luxuria, pestis blanda, cui vires dedit
roburque longum tempus atque error gravis.

⁷⁹ E. L. von Leutsch & F. G. Schneidewin (1839), σελ. 264.

M: “Η πολυτέλεια είναι το μεγαλύτερο εμφανιζόμενο κακό, δελεαστική επιδημία που δυνάμωσε από τον μακρύ χρόνο και το βαρύ σφάλμα.

Ανθρώπινες πράξεις

Στην *Octavia* (στ. 453) ο Νέρων, συνομιλώντας με τον Σενέκα και έχοντας διατάξει πιο πριν τη δολοφονία του Πλαύτου (Plautus) και του Σύλλα (Sulla), εκφράζει την άποψή του για τις ανθρώπινες πράξεις:

(448) *Inertis est nescire quid liceat sibi.*

M: “Είναι ανίκανος αυτός που δεν γνωρίζει τι οφείλει να πράξει ο ίδιος”.

Έπειτα ο Σενέκας, απαντώντας στα λόγια του Νέρωνος, λέγει στον στ. 454 το εξής:

(449) *Id facere laus est quod decet, non quod licet.*

M: “Είναι αξιέπαινο να πράττεις αυτό που πρέπει και όχι αυτό που επιτρέπεται”.

Οργή-Μίσος-Εκδίκηση

Στον *Hercules Oetaeus* (στ. 284-285) η Δηιάνειρα, ούσα οργισμένη με τον Ηρακλή, υποστηρίζει:

(450) *Est aliquid hydra peius: iratae dolor
nuptae.*

M: “Υπάρχει κάτι χειρότερο από τη (Λερναία) Ύδρα: ο πόνος μιας οργισμένης συζύγου”.

Στον στ. 350, η Δηιάνειρα δηλώνει για την ανθρώπινη έχθρα:

(451) *Felix iacet quicumque quos odit pernit.*

M: “Ευτυχισμένος κείτεται, όποιος συντρίβει αυτούς που μισεί”.

Στον στ. 441, η Δηιάνειρα αναφέρεται στους θεούς λέγοντας:

(452) *Caelestis ira quos premit, miseros facit:
humana nullos.*

M: “Όποιους καταπιέζει η θεϊκή οργή, τους κάνει δυστυχισμένους, όχι όμως η ανθρώπινη”.

Στους στ. 1353-1354, μέσα από τη στιχομυθία του Ηρακλή με την Αλκμήνη, εκφράζεται μια ενδιαφέρουσα άποψη:

(453) **Alcmena:** *Quis tantus est qui vincat Alciden dolus?*

M: “Ποιο δόλιο τέχνασμα είναι τόσο ισχυρό, ώστε να νικήσει τον Αλκίδη;”

(454) **Hercules:** *Quicumque, mater, feminae iratae sat est.*

M: “Όποιοδήποτε, μητέρα, ικανοποιεί την οργή μιας γυναίκας”.

Στην *Octavia* (στ. 811-812) ο Χορός αναφέρεται στη θεϊκή οργή με τα εξής λόγια:

(455) *Laeso tristes dabit poenas
sanguine vestro.*

M: “Το αίμα σας θα δώσετε ως ‘πικρή’ τιμωρία σε έναν θεό που προσβλήθηκε”.

Νεότητα-Γήρας

Στον *Hercules Oetaeus* (στ. 643) ο Χορός αποφαινεται:

(456) *Rarum est felix idemque senex.*

M: “Σπάνια να είναι ο ίδιος άνθρωπος γέροντας και χαρούμενος”.

Στην *Octavia* (στ. 440) ο Σενέκας προσπαθεί να λογικεύσει τον Νέρωνα και να τον πείσει να ακυρώσει τη δολοφονία του Σύλλα και του Πλάτου. Παρά τις έντονες προσπάθειές του ο φιλόσοφος φαίνεται να μην μπορεί πλέον να συμβουλευσει τον Νέρωνα. Ο δεύτερος μάλιστα στον στ. 445, με τρόπο αλαζονικό και θεωρώντας πως είναι σοφότερος από όλους, προτρέπει τον Σενέκα να συμβουλευσει καλύτερα τους νέους:

(457) *Praecipere mitem convenit pueris senem.*

M: “Ταιριάζει στον συνετό γέροντα να συμβουλευεί τη νεολαία”.

Πρβλ. Ευριπίδη: *Γνῶμαι δ’ ἀμείνους εἰσὶ τῶν γεραιτέρων. ὁ γὰρ χρόνος δίδαγμα ποικιλώτατον*⁸⁰, δηλαδή “οι γνώμες των ηλικιωμένων είναι ορθότερες, διότι ο χρόνος τους παρέχει ποικίλα διδάγματα”. Επίσης ο Σοφοκλής, αναφερόμενος στο γήρας, λέει στην τραγωδία *Τηρώ: Γῆρας διδάσκει πάντα καὶ χρόνου τριβή*⁸¹, δηλαδή “το γήρας και η πείρα του χρόνου διδάσκουν τα πάντα”.

Στον στ. 446, ο Σενέκας απαντά λέγοντας:

(458) *Regenda magis est fervida adolescentia.*

M: “Η ‘φλογερή’ νεολαία χρειάζεται περισσότερο την καθοδήγηση”.

Άνθρωπος

Στην *Octavia* (στ. 455) μέσα από τη στιχομυθία του Νέρωνα με τον Σενέκα, διατυπώνονται οι εξής απόψεις:

(459) *Nero: Calcat iacentem uulgu.*

M: “Ο όχλος ποδοπατάει τον πεσμένο άνθρωπο”.

(460) *Seneca: Inuisum opprimit.*

M: “(Και) συντρίβει τον απεχθή”.

Τέλος ο Σενέκας (στ. 580), απευθυνόμενος προς τον Νέρωνα, αναφέρεται στον ταλαιπωρημένο ρωμαϊκό λαό, λέγοντας:

(461) *Nihil impetrare cum valet, iuste dolet.*

M: “Όταν ο άνθρωπος δεν πετυχαίνει τίποτα, ενώ το αξίζει, δικαιολογημένα θρηνεί”.

Αρετή

Στον *Hercules Oetaeus* ο Χορός, ύστερα από τον θάνατο του Ηρακλή, αναφέρει (στ. 1564) ότι ο ήρωας βρίσκεται πλέον στον ουρανό ανάμεσα στους αστερισμούς:

(462) *Sed locum virtus habet inter astra.*

M: “Αλλά η αρετή έχει θέση ανάμεσα στα αστέρια”.

⁸⁰ A. Nauck (1889), σελ. 447. Μάλιστα ο παραπάνω στίχος λέγεται ότι ανήκει στην τραγωδία *Βελλεροφόντης*.

⁸¹ A. Nauck (1889), σελ. 276.

Ανθρώπινες επιλογές

Στην τραγωδία *Octavia* και στον στ. 440, ο Σενέκας, συνομιλώντας με τον Νέρωνα και προσπαθώντας να αποτρέψει τη δολοφονία του Σύλλα και του Πλαύτου, διατυπώνει το παρακάτω γνωμικό:

(463) Nihil in propinquos temere constitui decet.

Μ: “Για τους κοντινούς μου ανθρώπους δεν πρέπει να αποφασίζω τίποτε απερίσκεπτα”.

Γάμος

Στην *Octavia* (στ. 547-549) ο Σενέκας συμβουλεύει τον Νέρωνα:

(464) Probitas fidesque coniugis, mores pudor
placeant marito: sola perpetuo manent
subiecta nulli mentis atque animi bona.

Μ: “Η τιμιότητα, η συζυγική πίστη και η ηθικότητα ευχαριστούν έναν σύζυγο.
Αυτά τα καλά του νου και της ψυχής, που δεν υπόκεινται σε τίποτα,
είναι τα μόνα που διαρκώς παραμένουν”.

Μέτρο

Στην *Octavia* ο Νέρων δηλώνει (στ. 471):

(465) Quicquid excelsum est cadat.

Μ: “Ό,τι υψώθηκε, ας πέσει”.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από τα στοιχεία της μελέτης και της παρουσίασης του γνωμικού λόγου προέκυψαν ορισμένες διαπιστώσεις. Πρώτα πρώτα όμως θα υπογραμμίσουμε την παρουσία στην παρούσα εργασία μιας σειράς από γνωμικά (8, 28, 30, 50, 58, 59, 60, 61, 73, 87, 93, 111, 122, 128, 134, 143, 145, 146, 147, 157, 162, 175, 178, 189, 195, 197, 208, 212, 217, 223, 225, 232, 236, 240, 249, 251, 255, 257, 261, 265, 269, 280, 305, 356) που είναι εντελώς νέα, καθώς δεν αποθησαυρίζονται στη διδακτορική διατριβή της Pascale Paré-Rey (*Flores et acumina. Les sententiae dans les tragédies de Sénèque*). Αυτά τα νέα γνωμικά σε συνδυασμό με τα ήδη γνωστά, όπως άλλωστε έπραξε και η προαναφερθείσα γαλλίδα ερευνήτρια, θα επιχειρήσω να τα συνοψίσω σε πίνακες και να εξαγάγω ορισμένα πορίσματα. Ο εντοπισμός βέβαια νέων γνωμικών εκφράσεων καθιστά απαραίτητη τη δημιουργία νέων πινάκων ανάλυσης. Κάθε τραγωδία θα αναλύεται συνοπτικά σε δύο πίνακες, εκ των οποίων ο πρώτος θα παριστάνει τον αριθμό των γνωμικών ανά πρόσωπο και δραματική πράξη, ενώ ο δεύτερος, τον αριθμό των γνωμικών ανά θεματική κατηγορία. Αξίζει να υπογραμμιστεί ότι οι πίνακες με τις θεματικές κατηγορίες όλων των τραγωδιών, αποτελούν συνεισφορά της παρούσας μελέτης.

<i>Thyestes</i>	Actus I	Actus II	Actus III	Actus IV	Actus V	Σύνολο
Atrous	0	12	2	0	1	15
Satelles	0	8	0	0	0	8
Thyestes	0	0	8	0	6	14
Tantalus	0	0	4	0	0	4
Furia	0	0	0	0	0	0
Chorus	0	4	9	1	0	14
Σύνολο	0	24	23	1	7	55

Γνωμικά ανά Θεματικές Κατηγορίες:	
Εξουσία-Βασιλείς	17
Έγκλημα-Ενοχή	6
Έπαινος	3
Ανθρώπινα Λάθη	1
Θάνατος	1
Ανθρώπινη Μοίρα-Τύχη	7
Δυστυχία-Συμφορές-Ανθρώπινος Πόνος	6
Έρωτας-Αγάπη	2
Νίκη-Πόλεμος	1
Ανθρώπινη Ζωή	1
Πρόσωπο	1
Φόβος	1
Ανθρώπινες Πράξεις	2
Ελπίδα	1
Νεότητα-Γήρας	1

Αλήθεια	1
Ευσέβεια	1
Σιωπή	1
Χρόνος	1
Σύνολο	55

Στην τραγωδία *Thyestes*, παρατηρούμε ότι ο γνωμικός λόγος αφθονεί στη Πη και την ΙΙη Πράξη του έργου, στοιχείο βέβαια που εξηγείται, όπως θα δούμε και πιο κάτω, από την επιβράδυνση της δράσης και της εξέλιξης. Ο Θυέστης, ο Ατρέας και ο Χορός είναι οι κύριοι εκφραστές των γνωμικών, όπως μαρτυρείται και από τον πρώτο πίνακα. Τα δε γνωμικά σύμφωνα με τον δεύτερο πίνακα έχουν κατά τη συντριπτική πλειονότητα τους καθαρά πολιτικό χαρακτήρα και αναφέρονται στους βασιλείς και την εξουσία. Η διατύπωση των παρόντων γνωμικών από τα ίδια τα βασιλικά πρόσωπα, αποδίδει στα λεγόμενα το τεκμήριο της αυθεντίας και της αξιοπιστίας. Η έντονη επίσης παρουσία του πολιτικού στοιχείου, ίσως να συνδέεται και με την πρόιμη περίοδο δράσης του φιλοσόφου και τις ιδέες της εγκαθίδρυσης μια «πλατωνικής πολιτείας». Αξίζει ακόμη να επισημάνουμε ότι για τον Σενέκα, ο όρος “βασιλιάς” (*rex*) δεν αντικατοπτρίζει απαραίτητα έναν τυραννικό μονάρχη, αλλά και έναν κυβερνώντα ενάρετο και προστάτη των αδυνάμων⁸². Επομένως, όταν ο φιλόσοφος αναφέρεται μέσα από τα γνωμικά στους βασιλείς και τους κατακρίνει, ο όρος *rex* που προσδιορίζει τους κυβερνώντες έχει τη σημασία του αυταρχικού και αδίστακτου τύραννου. Όταν όμως ο φιλόσοφος επαινεί και συμβουλεύει τους βασιλείς, τότε ο όρος *rex* έχει τη σημασία του χρηστού και δίκαιου ηγέτη.

<i>Troades</i>	Actus I	Actus II	Actus III	Actus IV	Actus V	Σύνολο
Talthybius	0	1	0	0	2	3
Agamemnon	0	13	0	0	0	13
Pyrrhus	0	4	0	0	0	4
Andromache	0	0	9	2	1	12
Senex	0	0	2	0	0	2
Ulyses	0	0	10	0	0	10
Helena	0	0	0	6	0	6
Hecuba	1	0	0	1	0	2
Chorus	0	5	0	4	0	9
Σύνολο	1	23	21	13	3	61

Γνωμικά ανά Θεματικές Κατηγορίες:	
Εξουσία-Βασιλείς	4
Έγκλημα-Ενοχή	2
Ανθρώπινα Λάθη	2
Θάνατος	8
Ανθρώπινη Μοίρα-Τύχη	7
Δυστυχία-Συμφορές-Ανθρώπινος Πόνος	12
Νίκη-Πόλεμος	6
Ομορφιά	1

⁸² Griffin, T. M. (1992), σελ. 145-146.

Αιδώς	2
Φόβος	4
Γονική Φροντίδα	1
Πίστη-Εμπιστοσύνη	1
Ανάγκη	1
Οργή-Μίσος-Εκδίκηση	2
Δουλεία	2
Αλήθεια	1
Μνήμη	1
Ανθρώπινο Πνεύμα	1
Δίκαιο-Νομοτέλεια	2
Χρόνος	1
Σύνολο	61

Στην τραγωδία *Troades*, παρατηρούμε ότι ο γνωμικός λόγος αναπτύσσεται κυρίως στη Πη, στην ΙΙη και λιγότερο στην ΙVη πράξη του δράματος. Συνολικά το μεγαλύτερο μέρος των γνωμικών αλιεύεται στον λόγο του Αγαμέμνονα, της Ανδρομάχης, του Οδυσσέα και του Χορού. Ως προς τη θεματική τους, τα γνωμικά που αναφέρονται στη δυστυχία και τις συμφορές, φαίνεται ότι υπερτερούν λογικά έναντι των υπολοίπων. Εφόσον ο γνωμικός λόγος αποκρυσταλλώνει τον πνευματικό και συναισθηματικό κόσμο του ομιλούντος προσώπου⁸³, πίσω από το οποίο κρύβεται ίσως ένα κομμάτι της εμπειρίας του συγγραφέα, θα μπορούσαμε εδώ να ισχυριστούμε ότι τα παρόντα γνωμικά, πιθανότατα αναπαριστούν μια δύσκολη περίοδο από τη ζωή του φιλοσόφου.

<i>Medea</i>	Actus I	Actus II	Actus III	Actus IV	Actus V	Σύνολο
Medea	1	10	7	0	2	20
Nutrix	0	7	1	0	0	8
Creon	0	4	0	0	0	4
Iason	0	0	4	0	0	4
Chorus	1	0	3	0	0	4
Nuntius	0	0	0	0	1	1
Σύνολο	2	21	15	0	3	41

Γνωμικά ανά Θεματικές Κατηγορίες:	
Εξουσία-Βασιλείς	9
Έγκλημα-Ενοχή	6
Θάνατος	2
Ανθρώπινη Μοίρα-Τύχη	3
Δυστυχία-Συμφορές-Ανθρώπινος Πόνος	3
Έρωτας-Αγάπη	2
Ανθρώπινη Ζωή	2
Οργή-Μίσος-Εκδίκηση	5
Ελπίδα	2
Κρίση	1

⁸³ M. T. Dinter (2014), σελ. 324-326.

Αρετή	2
Ανθρώπινες Επιλογές	1
Αλλαγή	1
Ανδρεία	1
Σιωπή	1
Σύνολο	41

Στην τραγωδία *Medea*, παρατηρούμε ότι ο γνωμικός λόγος αναπτύσσεται πάλι στη Ιη και στην ΙΙη δραματική Πράξη. Ένα επίσης ενδιαφέρον στοιχείο που εντοπίζεται μόνο στην παρούσα τραγωδία, είναι η απουσία του γνωμικού στοιχείου στην τέταρτη πράξη. Ως προς τον αριθμό των γνωμικών ανά πρόσωπο, βλέπουμε ότι η Μήδεια εκστομίζει έναν αριθμό γνωμικών, που αντιστοιχεί περίπου στο 50% του συνολικού αθροίσματος. Τώρα, ως προς τη θεματική τους, τα γνωμικά που αναφέρονται στην εξουσία υπερिσχύουν με μικρή διαφορά, έναντι εκείνων που αναφέρονται στα εγκλήματα και στην οργή.

<i>Phoenissae</i>	Actus I	Actus II	Actus III	Actus IV	Σύνολο
Oedipus	2	0	0	0	2
Antigone	2	0	0	0	2
Jocasta	0	0	1	7	8
Nuntius	0	0	0	0	0
Polynices	0	0	0	1	1
Eteocles	0	0	0	4	4
Chorus	0	0	0	0	0
Σύνολο	4	0	1	12	17

Γνωμικά ανά Θεματικές Κατηγορίες:	
Εξουσία-Βασιλείς	6
Έγκλημα-Ενοχή	2
Θάνατος	2
Ανθρώπινη Μοίρα-Τύχη	2
Έρωτας-Αγάπη	1
Νίκη-Πόλεμος	2
Ανθρώπινη Ζωή	1
Θέληση	1
Σύνολο	17

Ενώ ο γνωμικός λόγος αναπτύσσεται σε μεγάλο βαθμό κατά τη Ιη και την ΙΙη πράξη των περισσότερων τραγωδιών και ελαττώνεται όσο πλησιάζουμε προς την τελευταία πράξη, καθώς η έντονη δράση δεν επιτρέπει το γνωμικό στοιχείο, στην τραγωδία *Phoenissae* συμβαίνει κάτι το διαφορετικό. Έτσι, στη Ιη πράξη ο αριθμός των γνωμικών είναι μηδενικός, στην ΙΙη ελάχιστος, ενώ στην ΙVη αρκετά μεγάλος. Μελετώντας προσεκτικά τα προαναφερθέντα στοιχεία, διαπιστώνουμε ότι αυτές οι διαφοροποιήσεις ίσως αποτελούν στοιχείο δραματουργικών πειραματισμών. Επίσης παρατηρούμε ότι η Ιοκάστη διατυπώνει τον μεγαλύτερο αριθμό γνωμικών, συγκριτικά με τα υπόλοιπα πρόσωπα του δράματος. Ο δε γνωμικός λόγος της τραγωδίας, όπως φαίνεται και από τον δεύτερο πίνακα έχει έντονο πολιτικό χαρακτήρα και αντιστοιχεί

στο 1/3 του συνολικού αθροίσματος των γνωμικών. Βέβαια οφείλουμε να υπογραμμίσουμε ότι ο παραπάνω πίνακας έγινε με βάση την έκδοση του F. J. Miller που χωρίζει την αποσπασματικά σωζόμενη τραγωδία σε πέντε πράξεις. Άλλοι όμως εκδότες εκδίδουν τους σωζόμενους στίχους ως δύο μεγάλα αποσπάσματα μιάς ή και δύο πιθανόν τραγωδιών. Έτσι είναι δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να συγκρίνουμε τα ως άνω στοιχεία με εκείνα των ακέραιων τραγωδιών.

<i>Oedipus</i>	Actus I	Actus II	Actus III	Actus IV	Actus V	Σύνολο
Oedipus	4	5	11	1	0	21
Jocasta	1	0	0	1	1	3
Tiresias	0	2	0	0	0	2
Creon	0	0	4	0	0	4
Nuntius	0	0	0	4	1	5
Chorus	0	0	0	1	2	3
Σύνολο	6	7	15	7	3	38

Γνωμικά ανά Θεματικές Κατηγορίες:	
Εξουσία-Βασιλείς	10
Έγκλημα-Ενοχή	3
Θάνατος	1
Ανθρώπινη Μοίρα-Τύχη	4
Δυστυχία-Συμφορές-Ανθρώπινος Πόνος	4
Φόβος	4
Οργή-Μίσος-Εκδίκηση	1
Νεότητα-Γήρας	1
Αλλαγή	1
Αλήθεια	3
Διάνοια	1
Ευημερία	1
Μνήμη	1
Ίαση	1
Μέτρο	1
Δίκαιο-Νομοτέλεια	1
Σύνολο	38

Ανάμεσα στις πέντε πράξεις της τραγωδίας *Oedipus*, η IIIη πράξη διαθέτει τον μεγαλύτερο αριθμό γνωμικών εκφράσεων. Ο δε Οιδίπους, ως πρωταγωνιστής του έργου εκστομίζει έναν τεράστιο αριθμό γνωμικών, που αντιστοιχεί σε κάτι παραπάνω από το 50% του συνολικού αθροίσματος. Μελετώντας τώρα τον δεύτερο πίνακα, διαπιστώνουμε ότι τα περισσότερα γνωμικά της τραγωδίας εντάσσονται στη θεματική κατηγορία «Εξουσία-Βασιλείς». Μάλιστα η διατύπωση αυτών των γνωμικών από ένα έμπειρο βασιλικό πρόσωπο, όπως ο Οιδίπους, αποδίδει στα λεγόμενα τα τεκμήρια της εγκυρότητας και της αξιοπιστίας.

<i>H. Furens</i>	Actus I	Actus II	Actus III	Actus IV	Actus V	Σύνολο
Iuno	1	0	0	0	0	1
Amphitryon	0	5	1	0	2	8
Megara	0	8	0	0	0	8
Lycus	0	11	0	0	0	11
Theseus	0	0	2	0	0	2
Hercules	0	0	0	1	3	4
Chorus	6	3	4	1	0	14
Σύνολο	7	27	7	2	5	48

Γνωμικά ανά Θεματικές Κατηγορίες:	
Εξουσία-Βασιλείς	7
Έγκλημα-Ενοχή	4
Ανθρώπινα Λάθη	2
Θάνατος	3
Ανθρώπινη Μοίρα-Τύχη	6
Δυστυχία-Συμφορές-Ανθρώπινος Πόνος	4
Έρωτας-Αγάπη	1
Νίκη-Πόλεμος	4
Ανθρώπινη Ζωή	5
Φόβος	1
Οργή-Μίσος-Εκδίκηση	1
Όπλα	2
Αρετή	3
Υπεροψία	1
Ανδρεία	3
Δίκαιο-Νομοτέλεια	1
Σύνολο	48

Στην τραγωδία *Hercules Furens*, η Ιη Πράξη συγκεντρώνει έναν αρκετά μεγάλο αριθμό γνωμικών που αντιστοιχεί περίπου στο 55% του συνολικού αθροίσματος. Εν αντιθέσει με άλλες τραγωδίες, παρατηρούμε εδώ ότι ο Χορός είναι ο κύριος εκφραστής των γνωμικού λόγου. Επίσης ο Ηρακλής, παρά τον πρωταγωνιστικό του ρόλο, διατυπώνει μικρό αριθμό γνωμικών. Ως προς το θεματικό χαρακτήρα των γνωμικών, διακρίνουμε μια οριακή επικράτηση της κατηγορίας «Εξουσία-Βασιλείς» απέναντι στην κατηγορία «Ανθρώπινη Μοίρα-Τύχη». Η έντονη μάλιστα παρουσία αυτής της δεύτερης θεματικής κατηγορίας ίσως να υποδεικνύει ότι ο συγγραφέας ευρίσκετο σε αρκετά ώριμη ηλικία.

<i>Phaedra</i>	Actus I	Actus II	Actus III	Actus IV	Actus V	Σύνολο
Phaedra	4	4	4	0	1	13
Nutrix	14	11	0	0	0	25
Hippolytus	0	4	0	0	0	4
Theseus	0	0	2	2	1	5
Nuntius	0	0	0	2	0	2
Chorus	3	6	2	3	0	14
Σύνολο	21	25	8	7	2	63

Γνωμικά ανά Θεματικές Κατηγορίες:	
Εξουσία-Βασιλείς	5
Έγκλημα-Ενοχή	6
Θάνατος	6
Ανθρώπινη Μοίρα-Τύχη	5
Δυστυχία-Συμφορές-Ανθρώπινος Πόνος	5
Έρωτας-Αγάπη	10
Ανθρώπινη Ζωή	2
Ομορφιά	4
Γυναίκα	2
Γονική Φροντίδα	1
Θέληση	1
Φήμη	1
Ταπεινότητα	1
Υποκρισία	2
Απληστία	1
Ψυχή	1
Φύση	3
Νεότητα-Γήρας	1
Ανθρώπινες Επιλογές	1
Τιμή	1
Δειλία	1
Μυστικά	1
Χρόνος	2
Σύνολο	63

Στην τραγωδία *Phaedra* και στις δύο πρώτες Πράξεις, εντοπίζουμε πολύ μεγάλο αριθμό γνωμικών. Επίσης στο πρόσωπο της Τροφού, όπως βέβαια φαίνεται και από τον πρώτο πίνακα, αποδίδεται η πλειονότητα των γνωμικών εκφράσεων. Το γεγονός αυτό δεν είναι τυχαίο, καθώς μέσα από το «γερασμένο» και «σοφό» προσωπείο της Τροφού, ο Σενέκας μπορεί ελεύθερα να διατυπώνει τις απόψεις του για τη ρωμαϊκή εξουσία και κοινωνία, χωρίς να κινδυνεύει από μια ενδεχόμενη λογοκρισία. Ακόμη παρατηρούμε ότι τα περισσότερα γνωμικά που απαντούν στην τραγωδία έχουν φυσικά ως θέμα τους τον Έρωτα. Η έκφραση μάλιστα των συνετών γνωμικών από την Τροφού, ίσως να αναπαριστά στο πλαίσιο της *dissimulatio*, βιώματα και εμπειρίες από την προσωπική ζωή του φιλοσόφου.

Agamemnon	Actus I	Actus II	Actus III	Actus IV	Actus V	Σύνολο
Clytemnestra	0	13	1	0	0	14
Nutrix	0	5	0	0	0	5
Aegisthus	0	8	0	0	2	10
Eurybates	0	0	2	0	0	2
Agamemnon	0	0	0	1	0	1
Cassandra	0	0	0	1	0	1
Electra	0	0	0	0	2	2
Strophius	0	0	0	0	2	2
Chorus	6	0	3	0	0	9
Σύνολο	6	26	6	2	6	46

Γνωμικά ανά Θεματικές Κατηγορίες:	
Εξουσία-Βασιλείς	6
Έγκλημα-Ενοχή	7
Ανθρώπινα Λάθη	1
Θάνατος	4
Ανθρώπινη Μοίρα-Τύχη	5
Δυστυχία-Συμφορές-Ανθρώπινος Πόνος	4
Νίκη-Πόλεμος	2
Ευτυχία	2
Γυναίκα	1
Φόβος	1
Πίστη-Εμπιστοσύνη	2
Λογική	2
Όπλα	3
Ανθρώπινες Επιλογές	1
Φαυλότητα	1
Ευημερία	1
Γάμος	2
Συγχώρεση	1
Σύνολο	46

Στην τραγωδία *Agamemnon*, παρατηρούμε ότι η Ιη πράξη συγκεντρώνει το μεγαλύτερο μέρος του γνωμικού λόγου. Από τα πρόσωπα του έργου, η Κλυταιμνήστρα αναμφιλέκτως διατυπώνει τις περισσότερες γνωμικές εκφράσεις. Ως προς τη θεματική των γνωμικών, συμπεραίνουμε ότι η κατηγορία «Έγκλημα-Ενοχή» υπερισχύει οριακά της κατηγορίας «Εξουσία-Βασιλείς». Η πληθώρα μάλιστα των γνωμικών που αναφέρονται στα εγκλήματα, ίσως να προβάλλει ορισμένες εγκληματικές πτυχές της ρωμαϊκής βασιλικής εξουσίας.

H. Oetaeus	Actus I	Actus II	Actus III	Actus IV	Actus V	Σύνολο
Hercules	0	0	0	2	1	3
Hyllus	0	0	6	0	1	7
Alcmena	0	0	0	1	0	1
Deianira	0	9	8	0	0	17
Iole	2	0	0	0	0	2
Nutrix	0	4	0	0	0	5
Chorus A.	0	11	0	1	1	14
Chorus O.	3	0	0	0	0	3
Σύνολο	5	24	14	4	3	50

Γνωμικά ανά Θεματικές Κατηγορίες:	
Εξουσία-Βασιλείς	2
Έγκλημα-Ενοχή	8
Θάνατος	5
Ανθρώπινη Μοίρα-Τύχη	7
Δυστυχία-Συμφορές-Ανθρώπινος Πόνος	8
Έρωτας-Αγάπη	4
Ανθρώπινη Ζωή	2

Ευτυχία	1
Ομορφιά	1
Πίστη-Εμπιστοσύνη	2
Απληστία	1
Οργή-Μίσος-Εκδίκηση	5
Νεότητα-Γήρας	1
Αρετή	1
Γάμος	1
Σύνολο	50

Στην τραγωδία *Hercules Oetaeus*, όπως βλέπουμε και στον πρώτο πίνακα, η Πη πράξη συγκεντρώνει τον μεγαλύτερο αριθμό γνωμικών. Έπειτα παρατηρούμε ότι η Δηιάνειρα μαζί με την Τροφό διατυπώνουν έναν πολύ μεγάλο αριθμό γνωμικών, που αντιστοιχεί περίπου στον 1/2 του συνολικού αθροίσματος. Επίσης ένα ενδιαφέρον στοιχείο που εντοπίζεται μόνο στην παρούσα τραγωδία, είναι η ύπαρξη δύο ξεχωριστών Χορών. Αν πράγματι η παρούσα τραγωδία ανήκει στον Σενέκα, τότε η ύπαρξη δύο Χορών αποτελεί στοιχείο δραματουργικής καινοτομίας. Ως προς τη θεματική των γνωμικών, παρατηρούμε μια ισοψηφία των κατηγοριών «Έγκλημα-Ενοχή» και «Δυστυχία-Συμφορές-Ανθρώπινος Πόνος». Η έντονη μάλιστα παρουσία γνωμικών που αναφέρονται στα εγκλήματα και στη δυστυχία, ίσως να αποτυπώνει δυσάρεστα γεγονότα από την περίοδο διακρυβέρνησης του Νέρωνα.

<i>Octavia</i>	Actus I	Actus II	Actus III	Actus IV	Actus V	Σύνολο
Octavia	4	0	0	0	0	4
Nutrix O.	4	0	0	0	0	4
Nero	0	14	0	0	1	15
Seneca	0	19	0	0	0	19
Chorus	0	0	0	1	3	4
Σύνολο	8	33	0	1	4	46

Γνωμικά ανά Θεματικές Κατηγορίες:	
Εξουσία-Βασιλείς	13
Έγκλημα-Ενοχή	2
Θάνατος	1
Ανθρώπινη Μοίρα-Τύχη	4
Έρωτας-Αγάπη	4
Ανθρώπινη Ζωή	1
Ομορφιά	1
Φόβος	3
Φήμη	4
Υποκρισία	1
Ακολασία	1
Ανθρώπινες πράξεις	2
Οργή-Μίσος-Εκδίκηση	1
Άνθρωπος	3

Νεότητα-Γήρας	2
Ανθρώπινες Επιλογές	1
Γάμος	1
Μέτρο	1
Σύνολο	46

Στην τραγωδία *Octavia*, παρατηρούμε ότι η Πη Πράξη συγκεντρώνει τη συντριπτική πλειονότητα του γνωμικού λόγου, σε ποσοστό μάλιστα που αγγίζει το 70% του συνολικού αθροίσματος. Εν αντιθέσει με άλλες τραγωδίες όπου ο γνωμικός λόγος είναι έντονος κατά τη Πη και την ΙΙη Πράξη, στην *Οκταβία* η ΙΙη Πράξη δεν περιέχει καθόλου γνωμικά. Επίσης, αν μελετήσουμε προσεκτικά τον πρώτο πίνακα, διαπιστώνουμε ότι η συντριπτική πλειονότητα του γνωμικού λόγου διατυπώνεται στη στιχομυθία του Σενέκα με τον Νέρωνα. Το γεγονός αυτό δεν είναι τυχαίο, καθώς ο διάλογος των δύο ανδρών αποτελεί τον πυρήνα της παρούσας τραγωδίας. Ως προς τη θεματική του γνωμικού λόγου, παρατηρούμε ότι ένας μεγάλος αριθμός γνωμικών αναφέρεται στους βασιλείς και την εξουσία, γεγονός που αποδεικνύει τον έντονο πολιτικό χαρακτήρα του έργου.

Ας μην ξεχνάμε όμως πάντα ότι η *Οκταβία* είναι η μόνη σωζόμενη ρωμαϊκή τραγωδία με ιστορικά πρόσωπα ως χαρακτήρες. Συνεπώς ο έντονος αντινερόνειος χαρακτήρας του έργου δείχνει ότι συντέθηκε ή τουλάχιστον εκδόθηκε μετά τον θάνατο του αυτοκράτορα.

* *

Ανακεφαλαιώνοντας και αξιολογώντας τα προηγούμενα ευρήματα, βλέπουμε ότι η αναγωγή της συχνότητας των γνωμικών ανά τραγωδία στον συνολικό αριθμό των στίχων της αντίστοιχης τραγωδίας μας δίνει την εξής εικόνα:

Thyestes 5,03%,
Troades 5,01%,
Medea 4%,
Phoenissae 2,56%,
Oedipus 3,58%,
Hercules Furens 3,56%,
Phaedra 5,45%,
Agamemnon 4,54%,
Hercules Oetaeus 2,50% και
Octavia 4,68%.

Όπως παρατηρούμε, τα ποσοστά των γνωμικών στις ακέραιες και θεωρούμενες γνήσιες τραγωδίες κυμαίνονται μεταξύ του 3,56% και 5,45%. Από τις ψευδεπίγραφες ο *Hercules Oetaeus* συγκριτικά με την έκταση των στίχων του περιέχει μικρό ποσοστό γνωμικών, που βρίσκεται έξω από την κλίμακα συχνότητας των γνήσιων τραγωδιών, λεπτομέρεια που ενισχύει την άποψη ότι πρόκειται για ψευδεπίγραφο έργο. Αντίθετα το ίδιο ποσοστό της τραγωδίας *Octavia* βρίσκεται μέσα στο εύρος της συχνότητας των γνήσιων τραγωδιών. Αυτό θα μπορούσε να σημαίνει ότι η τραγωδία γράφτηκε από κάποιον που ανήκε στον στενό κύκλο των φίλων του Σενέκα και είχε απομοιώσει σε βάθος το ύφος του ποιητή-φιλοσόφου ή ακόμη ότι η σύνθεσή της είχε γίνει από το ίδιο τον Σενέκα και συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε με τις κατάλληλες προσθήκες και προσαρμογές μετά τον θάνατο του Σενέκα και του Νέρωνα,

γεγονός που εναρμονίζεται με τον φανερό αντινερόνιο χαρακτήρα του δράματος. Το ποσοστό τέλος της τραγωδίας *Phoenissae* δεν μπορεί να αξιολογηθεί, αφού πρόκειται για ημιτελή τραγωδία ή αποσπάσματα δύο τραγωδιών, από όπου απουσιάζουν τα χορικά.

Προκύπτει επίσης ότι τα διαλογικά μέρη των τραγωδιών εν συγκρίσει με τα χορικά, συγκεντρώνουν έναν αριθμό γνωμικών που αντιστοιχεί περίπου στα 3/4 του συνολικού αθροίσματος.

Όσο για το ερώτημα γιατί ορισμένες Πράξεις (συνήθως η Ιη και ΙΙη) περιέχουν πολύ περισσότερα γνωμικά από άλλες που περιέχουν ελάχιστα ή και καθόλου, μπορούμε να πούμε, όπως το σημειώσαμε ήδη με την ευκαιρία κάποιων τραγωδιών, ότι στις Πράξεις αυτές η εξωτερική δράση λιμνάζει ή είναι πολύ αργή. Πράγματι οι προαναφερθείσες Πράξεις χαρακτηρίζονται σε μεγάλο βαθμό από εκτενέστατες στιχομυθίες ή μονολόγους, που επιβραδύνουν τη δράση. Για παράδειγμα στην τραγωδία *Thyestes* η Ιη Πράξη περιλαμβάνει μια εκτενέστατη στιχομυθία ανάμεσα στον Ατρέα και τον υπηρέτη, που αφορά στους βασιλείς και την εξουσία (ο Ατρέας σκέφτεται να εκδικηθεί τον αδελφό του και ο υπηρέτης επιχειρεί να συγκρατήσει τον κύριό του). Η ΙΙη Πράξη της ίδια τραγωδίας περιέχει την επιστροφή του Θυέστη μαζί με τα παιδιά του από την εξορία, τη συνάντηση με τον αδελφό του και τον έντονο διάλογο που διαμείβεται μεταξύ τους. Στις *Troades* η Ιη Πράξη περιλαμβάνει το μήνυμα του αγγελιοφόρου, τη λεκτική αντιπαράθεση του Αγαμέμνονα με τον Πύρρο σχετικά με την ενδεχόμενη θυσία της Πολυξένης, καθώς και τον χρησμό του μάντη Κάλχα. Η ΙΙη Πράξη της ίδιας τραγωδίας εκτυλίσσεται γύρω από τον τάφο του Έκτορα, όπου ο Οδυσσεύς αναζητεί τον Αστυνάκτα και έχει έντονο διάλογο με την Ανδρομάχη. Στη Ιη Πράξη της *Medea*, η ομώνυμη ηρωίδα, εκνευρισμένη από τις πράξεις του Ιάσονα και έπειτα από τον Κρέοντα που θέλει να την εξορίσει, συζητά αρχικά με την Τροφό. Στην ΙΙη Πράξη η Μήδεια λογομαχεί με τον Ιάσονα και, νιώθοντας προδομένη, θέλει να τον εκδικηθεί. Στην ΙΙη Πράξη της τραγωδίας *Oedipus*, ο Κρέων συνομιλεί με τον Οιδίποδα και του αποκαλύπτει τον χρησμό του μαντείου. Στον *Hercules Furens* τώρα και στη Ιη Πράξη, αρχικά έχουμε τον διάλογο της Μεγάρας με τον γέροντα Αμφιτρύωνα, όπου περιγράφονται τα θλιβερά γεγονότα που συνέβησαν στη Θήβα. Στη συνέχεια της Πράξης εμφανίζεται ο Λύκος, που έχει καταλάβει το βασίλειο, και ζητά από τη Μεγάρα να γίνει γυναίκα του, κάτι που η ίδια αρνείται. Στη *Phaedra* εν αντιθέσει με τις υπόλοιπες τραγωδίες η Ιη Πράξη, που περιέχει μεγάλο αριθμό γνωμικών, περιλαμβάνει τη σκηνή του κυνηγιού και κυρίως τη έντονη αντιπαράθεση της Φαίδρας με την Τροφό. Η Ιη Πράξη δομείται γύρω από τον έντονο διάλογο της Τροφού με τον Ιππόλυτο και την ερωτική εξομολόγηση της Φαίδρας. Στη Ιη Πράξη του *Agamemnon*, η Κλυταιμνήστρα θέλοντας να καλύψει τη μοιχεία της και φοβούμενη μια ενδεχόμενη τιμωρία, σκέφτεται να δολοφονήσει τον Αγαμέμνονα. Η Τροφός όμως αντιτίθεται σε αυτήν την ιδέα και μετά από διάλογο καταφέρνει αρχικά να μεταπείσει την κυρία της. Στη συνέχεια όμως ο Αίγισθος μεταπείθει την Κλυταιμνήστρα και τη στρέφει οριστικά προς τον δρόμο της εκδίκησης. Στον *Hercules Oetaeus* και στη Ιη Πράξη, η Δηάνειρα νιώθοντας ζήλεια για την Ιόλη, συζητά με την Τροφό αν θα πρέπει να πάρει εκδίκηση. Τελικά η πρώτη αποφασίζει να δώσει στον Ηρακλή ένα χιτώνα βουτηγμένο στο αίμα του Κενταύρου Νέσσου, πιστεύοντας ότι το αίμα θα λειτουργήσει ως μαγικό φίλτρο που θα τον επαναφέρει στον έρωτά της. Στην ΙΙη Πράξη η Δηάνειρα συνειδητοποιεί ότι τα έργα της επέφεραν το αντίθετο αποτέλεσμα από το επιθυμητό και αποφασίζει να αυτοκτονήσει. Στην απόφαση αυτή αντιτίθεται ο Ύλλος, ο οποίος επιχειρεί μάταια να μεταπείσει τη μητέρα του. Στην *Octavia* και στη Ιη Πράξη, εντοπίζουμε μια εκτενέστατη αντιπαράθεση ανάμεσα στον Σενέκα και τον Νέρωνα. Ο φιλόσοφος επιχειρεί να συγκρατήσει τον αυτοκράτορα, αλλά ο Νέρων δεν αλλάζει τις τυραννικές απόψεις του και σχεδιάζει μάλιστα τον γάμο του με την Ποππαία. Παρατηρούμε λοιπόν ότι οι Πράξεις των τραγωδιών που αναφέρθηκαν, λόγω των

έντονων διαλογικών και κάποτε εκτενών αντιπαραθέσεων ευνοούν και αιτιολογούν την πλουσιότερη παρουσία του γνωμικού στοιχείου, που έρχεται να ενισχύσει ή και να αντικαταστήσει τα επιχειρήματα των δραματικών προσώπων.

Και κάτι τελευταίο, με εξαίρεση τις τραγωδίες *Oedipus* και *Medea*, στις οποίες οι ομώνυμοι ήρωες κρατούν τη μερίδα του λέοντος ως προς τη συχνότητα του γνωμικού λόγου με ταυτόσημο ποσοστό επί του συνόλου κάθε τραγωδίας (48,7%), η Τροφός στη *Phaedra* και ο Σενέκας στην *Octavia* προφέρουν το υψηλότερο ποσοστό γνωμικών (39,6% και 41,3%) από όλους τους ήρωες των λοιπών τραγωδιών, το ποσοστό των οποίων δεν ξεπερνά το 30%. Πάντως τόσο η Μήδεια όσο και ο Οιδίπους απαγγέλλουν διπλάσιο περίπου αριθμό στίχων από αυτούς που απαγγέλει η Τροφός της Φαίδρας και ο Σενέκας. Έτσι η μεγαλύτερη και σχεδόν ταυτόσημη συχνότητα γνωμικού λόγου ανήκει στον Σενέκα της *Octavia* και στην Τροφό της *Phaedra*. Η διαπίστωση αυτή μάλιστα θα μπορούσε να ενισχύσει την υπόθεση ερμηνείας ότι πίσω από την Τροφό της Φαίδρας κρύβεται ο Σενέκας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ahl, F. (1986), *Seneca Phaedra translated and with an introduction*, Ithaca (U.S), Cornell University Press.
- Asmis, E. - Bartsch, S. – Nussbaum, C. M. (2012), "Seneca and his World", in R. A. Kaster. And M. C. Nussbaum (eds.), *Seneca: Anger, Mercy, Revenge*, Chicago, σελ. vii-xxvi, University of Chicago Press.
- Baertschi, A. M. (2015), "Epic Elements in Senecan Tragedy", in George W. M. Harrison (eds), *Brill's Companion to Roman Tragedy*, σελ. 171-195, Leiden/Boston, Brill.
- Bassi, K. (2014), «Croesus' Offerings and the Value of the Past in Herodotus' Histories», in J. Ker and C. Pieper (eds), *Proceedings from the Penn-Leiden Colloquia on Ancient Values VII*, σελ. 173-196, Leiden, Brill.
- Bonnell, E. (1884), *M. Fabii Quintiliani Institutionis oratoriae / Ad fidem codicum manu scriptorum recensuit*, Vol I, Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri.
- Boyle, A. J. (2008), *Octavia: Attributed to Seneca*, Oxford, Oxford University Press.
- (2012), *Seneca Oedipus: Edited with Introduction, Translation, and Commentary*, Oxford, Oxford University Press.
- (2014), *Seneca Medea: Edited with Introduction, Translation, and Commentary*, Oxford, Oxford University Press.
- (2017), *Seneca Thyestes: Edited with Introduction, Translation, and Commentary*, Oxford, Oxford University Press.
- Braund, S. (2015), "Seneca Multiplex", in S. Bartsch & A. Schiesaro (eds.), *The Cambridge Companion to Seneca*, σελ. 15-28, New York, Cambridge University Press.
- Breiter, T. (1985), *M. Manilius: Astronomica*, Leipzig, Dieterichsche Verlagsbuchhandlung Theodor Weicher.
- Brunck, R. F. P. (1817), *Ἠθική Ποίησις sive Gnomici Poetae Graeci*, Lipsiae, sumtibus Gerh. Fleischeri.
- Burt, J. O. (1962), *Minor Attic Orators: Lysurgus, Dinarchus, Demades, Hyperides*, Volume II, Great Britain, Harvard University Press.
- Bywater, I. (1962), *Aristotle Ethica Nicomachea*, Oxford Classical Texts, First Edition: 1894, Oxford, Clarendon Press.
- Chaumartin, F. R. & Sers, O. (2011), *Sénèque, Tragédies (Oedipe, Les Phéniciennes I et II, Médée, Hercule furieux, Phèdre, Thyeste, Les Troyennes, Agamemnon*, Paris, Les Belles Lettres.
- Clark, A. C. (1918), *M. Tulli Ciceronis: Orationes: Pro Milone; Pro Marcello; Pro Ligario; Pro Rege Deiotaro; Philippicae I–XIV*, Vol. II, Oxford Classical Texts, 2nd Edition (First Edition: 1901), Oxford, Clarendon Press.
- Diggle, J. (1984), *Euripidis Fabulae: Cyclops. Alcestis. Medea. Heraclidae. Hippolytus. Andromacha. Hecuba*, Vol. I, Oxford Classical Texts, Oxford, Clarendon Press.
- (1994), *Euripidis Fabulae: Helena. Phoenissae. Orestes. Bacchae. Iphigenia Aulidensis. Rhesus*, Vol. III, Oxford Classical Texts, Oxford, Clarendon Press.

- Dinter, M. T. (2014), “Sententiae in Seneca”, in Jula Wildberger & Marcia L. Colish (eds), *Seneca Philosophus*, σελ. 319-342, Berlin/Boston, Walter de Gruyter.
- Fantham, E. (1983), *Seneca's Troades: A Literary Introduction with Text, Translation and Commentary*, New Jersey, Princeton University Press.
- Ferri, R. (2003), *Octavia: A Play Attributed to Seneca*, Cambridge Classical Texts and Commentaries, New York, Cambridge University Press.
- Fitch, J. G. (1981), “Sense-Pauses and Relative Dating in Seneca, Sophocles and Shakespeare”, *The American Journal of Philology*, Vol. 102, No. 3 (Autumn, 1981), σελ. 289-307, The John Hopkins University Press.
- (2002), *Seneca Tragedies, Volume I: Hercules. Trojan Women. Phoenician Women. Medea. Phaedra*, Loeb Classical Library, Cambridge, Harvard University Press.
- (2004), *Seneca Tragedies, Volume II: Oedipus. Agamemnon. Thyestes. Hercules on Oeta. Octavia*, Loeb Classical Library, Cambridge, Harvard University Press.
- Frazer, J. G. (1959), *Ovid's Fasti*, The Loeb Classical Library, Cambridge, Harvard University Press.
- Glare, P. G. W. (1968), *Oxford Latin Dictionary*, Oxford, Clarendon Press.
- Griffin, M. T. (1976), *Seneca: A Philosopher in Politics*, New York, Oxford University Press.
- Habinek, T. (2014), “Imago Suae Vitae: Seneca's Life and Career”, in A. Heil & G. Damschen, (eds.), *Brill's Companion to Seneca: Philosopher and Dramatist*, σελ. 3-31, Leiden, Brill.
- Hicks, R. D. (1925), *Diogenes Laertius: Lives of Eminent Philosophers*, Volume 2, The Loeb Classical Library, London, William Heinemann.
- Jaekel, S. (1964), *Menandri Sententiae. Comparatio Menandri et Philistrionis*, Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri.
- Καζαντζάκης, Ν. & Κακριδής, Ι. Θ. (1979), *Ομήρου Ιλιάδα*, Αθήνα, Εργαστάσιο Γραφικών Τεχνών Αδελφών Γ. Ρόδη.
- Karagiorgos, P. (2015), *Greek and English Proverbs*, Cambridge, Cambridge Scholars Publishing.
- Leutsch, E. L. & Schneidewin, F. G. (1839), *Corpus paroemiographorum Graecorum: Zenobius, Diogenianus, Plutarchus, Gregorius Cyprius (Appendix Proverbiorum)*, Tomus I, Gottingae, Apud Vandenhoeck et Ruprecht.
- Λιαπής, Β. (2002), *Μενάνδρου Γνώμαι Μονόστιχοι*, Αθήνα, Στιγμή.
- Loseby, P. J. (1962), *Roman Aeneas*, 2nd Edition, New York, Cambridge University Press.
- Manuwald, G. (2011), *Roman Republic Theatre*, United Kingdom, Cambridge University Press.
- Marshall, C. W. (2014), “The Works of Seneca the Younger and Their Dates” in A. Heil & G. Damschen, (eds.), *Brill's Companion to Seneca: Philosopher and Dramatist*, σελ. 33-44, Leiden, Brill.
- Miller, F. J. (1907), *The Tragedies of Seneca*, Chicago, The University of Chicago Press.
- Mullach, F. W. A. (1860), *Fragmenta Philosophorum Graecorum*, Volume I, Paris, Ambrosio Firmin Didot.
- Nauck, A. (1889), *Tragicorum Graecorum Fragmenta*, Leipzig, B. G. Teubner.
- Νικολάου, Ν. Γ. (1995), *Θεόκριτος Άπαντα : Ειδύλλια, Αποσπάσματα, Επιγράμματα, Σύριγξ, Αρχαία Ελληνική Γραμματεία: «Οι Έλληνες», Επιμέλεια: Βασίλειος Γ. Μανδηλαράς, Αθήνα, Κάκτος.*
- Nisbet, R. G. M. (1995), *Collected Papers on Latin Literature*, (ed) S. J. Harrison, Clarendon Press, Oxford.

- Ogilvie, R. M. (1974), *Titi Livi: Ab Urbe Condita* (Oxford Classical Texts), Tomus I, Libri I-V, 2nd Edition, New York, Oxford University Press.
- Oldfather, W. A. & Pease, A. ST. & Canter, H. V. (1964), *Index verborum quae in Senecae fabulis necnon in Octavia praetexta reperiuntur*, Hildesheim, Georg Olms Verlagsbuchhandlung.
- Otto, A. (1890), *Die Sprichwörter und Sprichwörtlichen Redensarten der Römer: gesammelt und erklärt von Dr. A. Otto*, Leipzig, Teubner.
- Page, D. L. (1972), *Aeschyli: Septem Quae Supersunt Tragoedias*, Oxford Classical Texts, Oxford, Clarendon Press.
- Paré-Rey, P. (2012), *Flores et acumina: Les sententiae dans les tragédies de Sénèque*, (Collection Études et Recherches sur l'Occident Romain – CEROR), Paris, Diffusion Librairie De Boccard.
- Πολίτης, Γ. Ν. (1902), *Μελέται περί τοῦ βίου καί τῆς γλώσσης τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ. Παροιμίαι*, τόμ. Δ', Βιβλιοθήκη Μαρασλή, Αθήνα, (εκδ. Πελεκάνος 2013).
- Ράιος, Δ. Κ. (2001), *Η Μέλισσα και ο Λυκάνθρωπος. Μια αλληγορία της πολιτικής σύγκρουσης στα χρόνια του Νέρωνα*, Ιωάννινα.
- (2015), *Σενέκα Φαίδρα: Εισαγωγή, Κριτική Έκδοση, Μετάφραση, Ερμηνευτική Ανάλυση*, Ιωάννινα, Carpe Diem.
- Rawson, E. (1987), “Speciosa Locis Morataque Recte”, in M. Whitby, P. Hardie & M. Whitby (eds), *Homo Viator: Classical Essays For John Bramble*, σελ. 79-88, United Kingdom, Bristol Classical Press/Bolchazy-Carducci Publishers.
- Riese, A. (1871), *P. Ovidii Nasonis Carmina: Heroides. Amores. Med. formae. Ars amatoria. Remedia amoris. Poetae ovidiani*, Vol. I, Editio Stereotypa, Lipsiae, ex officina Bernhardi Tauchnitz.
- Ross, W. D. (1963), *Aristotelis Politica*, OCT (¹1957), Oxford, Clarendon Press.
- Ρούσσοις, Τ. (1992), *Αισχύλος Πέρσαι*, Φιλολογική Ομάδα Κάκτου, Αρχαία Ελληνική Γραμματεία: «Οι Έλληνες», Αθήνα, Κάκτος.
- Ρούσσοις, Τ. (1994), *Ευριπίδης, Μήδεια*, Φιλολογική Ομάδα Κάκτου, Αρχαία Ελληνική Γραμματεία: «Οι Έλληνες», Επιμελητής Έργου: Βασίλειος Μανδουλαράς, Αθήνα, Κάκτος.
- Rushton - Fairclough, H. (1916), *Virgil: Eclogues, Georgics, Aeneid I-VI*, Vol. I, Revised by G. P. Goold (1999), Loeb Classical Library 63. Cambridge, Harvard University Press.
- Σακελλάριου, Α. (2006), *Τερέντιος: Ανδρία-Αυτοτιμωρούμενος [Andria – Heauton timorumenos]*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη.
- Schuhmann, E. (1995), *Γνωμικά: Ελλήνων και Ρωμαίων*, Μ: Δημοσθένης Γ. Γεωργοβασίλης, Τίτλος Πρωτοτύπου: *Lebensweisheiten den Griechen und Römer* (1989), Αθήνα, Δημ. Ν. Παπαδήμας.
- Sellars, J. (2013), “Context: Seneca's Philosophical Predecessors and Contemporaries”, in Heil, Andreas; Damschen, Gregor (eds.), *Brill's Companion to Seneca: Philosopher and Dramatist*, σελ. 97-112, Leiden, Brill.
- Σκουτερόπουλος, Ν. Μ. (2002), *Πλάτων Πολιτεία*, «Αρχαίοι Φιλόσοφοι», Διεύθυνση Σειράς: Βασίλης Κάλφας, Αθήνα, Εκδόσεις: Πόλις.
- Slavitt, D. R. & Bovie, P. (1992), *Seneca: The Tragedies (Complete Roman Drama in Translation)*, Volume I, Baltimore & London, Johns Hopkins University Press.
- (1995), *Seneca: The Tragedies (Complete Roman Drama in Translation)*, Volume II, Baltimore & London, Johns Hopkins University Press.

- Stone, J. R. (2005), *The Routledge Dictionary of Latin Quotations: The Illiterati's Guide to Latin Maxims, Mottoes, Proverbs and Sayings*, New York and London, Routledge.
- Strauss, E. (1994). *Dictionary of European proverbs*, Volume II, London/New York, Routledge.
- Tarrant, R. J. (2004), P. Ovidi Nasonis *Metamorphoses* (Oxford Classical Texts), Oxford, Oxford University Press.
- Taylor, A. (1981), “The Wisdom of Many and the Wit of One”, in W. Mieder & A. Dundes (eds), *The Wisdom of Many: Essays on the Proverb*, ανατ. 1994, σελ. 3-9, Madison, University of Wisconsin Press.
- Wachsmuth, C. & Hense, O. (1884), *Ioannis Stobaei Anthologium*, Volumen I, Berlin, Apud Weidmannos.
- Watling, E. F. (1966), *Seneca: Four Tragedies and Octavia*, London, Penguin Classics.
- Wheeler, A. L. (1939), Ovid: *Tristia – Ex Ponto*, Loeb Classical Library, Cambridge, Harvard University Press.
- Wilson, E. (2010), *Seneca: Six Tragedies*, Oxford and New York, Oxford University Press.
- Wilson, N. G. (2007), *Aristophanis Fabulae: Acharnenses. Equites. Nubes. Vespae. Pax. Aves*, Vol. I, Oxford Classical Texts, Oxford, Clarendon Press.
- Wilson, N. G. (2007), *Aristophanis Fabulae: Lysistrata. Thesmophoriazusae. Ranae. Ecclesiazusae. Plutus*, Vol. II, Oxford Classical Texts, Oxford, Clarendon Press.
- Χουλιάρá-Ράιου, Ε. (2017), «Παπυρικές επιστολές με αποφθεγματικό και παροιμιακό λόγο ή απόηχο», Επιστημονική Επετηρίδα: *Δωδώνη-Φιλολογία*, 42-43-44 (2013-2014-2015), Ιωάννινα, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.
- Zwierlein, O. (1986), *L. Annaei Senecae Tragoediae* (Oxford Classical Texts), New York, Oxford University Press.